

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA  
ISTORIJOS INSTITUTAS  
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINE MOKSLINE TARYBA

LIETUVOS  
ISTORIJOS  
METRAŠTIS

1984 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1985

INSTITUTE OF HISTORY  
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR  
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD  
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK  
OF LITHUANIAN  
HISTORY

1984

VILNIUS

1985

---

INSTITUT FÜR GESCHICHTE  
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR  
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT  
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH  
FÜR LITAUISCHE  
GESCHICHTE

1984

VILNIUS

1985

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР  
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ  
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ  
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК  
ИСТОРИИ  
ЛИТВЫ

ГОД 1984



ВИЛЬНЮС «МОРСЛАС» 1985

63.3(2L)  
Li 237 .

Redakcinė kolegija:

Bronius VAITKEVICIUS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Mečislovas JUCAS,  
Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDŪNAITE  
(sekretorė), Tamara TARŠILOVA, Adolfas TAUTAVIČIUS, Irena VALIKONYTE, Regina  
ZEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu

L 0505040000—229 Z—85  
M854(08)—85

© LTSR MA Istorijos institutas, 1985



## RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

**B. Vaitkevičius. Tarybų Lietuva: Praeities ir dabarties bruožai (1940—1980).— V.: Mokslas, 1980.— 206 p., 8000 egz.**

Knygoje glaustai išdėstyta 1940 m. susikūrusios Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos istorija. Ji baigiama 1980 metais. Čia ne tik susintetinti ir apibendrintai pateikti ankstesni tyrinėjimai, bet ir, pasitelkus gausius šaltinius, statistikos duomenis, patikslinamos kitų autorių išvados, daroma naujų apibendrinimų.

Knygos autoriaus apžvelgiami keturi dešimtmečiai — tai laikotarpis, per kurį iš esmės pakito Lietuvos visuomeninis-politinis, socialinis-ekonominis ir dvasinis gyvenimas. Pakitimams pradžią davė socialistinės revoliucijos pergalė ir Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940 m. vasarą.

Apibūdindamas 1940 m. socialistinės revoliucijos Lietuvoje sąlygas, pobūdį, jos istorinę reikšmę, autorius nevengia šios revoliucijos ypatybių klausimo, tapusio plačių diskusijų objektu. Be to, knygoje į 1940 m. socialistinės revoliucijos ypatybes žiūrima kaip į naują patyrimą, praturtinusį socialistinės revoliucijos teoriją ir praktiką. Revoliucijai, kaip pažymi B. Vaitkevičius, buvo būdinga glaudi kova prieš fašizmą, už demokratiją ir socialinę lygybę, socialistinių ir demokratinių uždavinių vienalaiškis sprendimas. Dėl to proletariato diktatūra, socialistinis valstybingumas iš pradžių turėjęs naujo tipo liaudies demokratijos valstybės formą (p. 10). Nušviesdamas socialistinę revoliuciją Lietuvoje, autorius atskleidžia klasinę demokratinių pertvarkymų, apėmusių visas krašto valstybinio-politinio ir visuomeninio gyvenimo sritis, esmę.

Aptardamas istorinę Liaudies seimo nutarimų reikšmę, B. Vaitkevičius daro išvadą, kad Lietuvos socialinės-politinės santvarkos suvienodinimas su TSRS santvarka sudarė pagrindinę prielaidą Lietuvai įstoti į Tarybų Sąjungą, kad įstojimas į tarybinių respublikų šeimą garantavo, jog bus apginti revoliuciniai iškovojimai ir sudarytos palankios sąlygos socializmui kurti.

Knygoje glaustai parodomi pirmieji socialistinės santvarkos Lietuvoje žingsniai, pirmieji Tarybų Lietuvos ūkio ir kultūros laimėjimai, pasiekti 1940—1941 metais.

Didžiojo Tėvynės karo metais respublika skaudžiai patyrė nacistinį okupacinį režimą. Hitleriniai okupantai buvo užsimoję kolonizuoti kraštą ir iš esmės sunaikinti lietuvių tautą. Knygoje pateikta faktinė medžiaga

atskleidžia okupacinio režimo pobūdį ir padarinius, duoda aiškų atsakymą, kas ir kodėl tarnavo okupantams, buvo klusniu okupacinio režimo įrankiu arba tyliai pritarė vykdomoms akcijoms. Parodomas lietuvių tautos dalyvavimas Didžiajame Tėvynės kare, liaudies priešinimasis okupantams ir jiems talkininkaujantiems lietuviams, šios kovos mastas, nušviečiamas respublikos išvadavimas. Tik bendromis TSRS tautų pastangomis, pažymi autorius, lietuvių tauta buvo išgelbėta nuo grėsusio sunaikinimo, o tai rodo, kad ištikimybė tarybinių tautų sandraugai, draugystės ir bendradarbiavimo idėjoms buvo ir lietuvių tautos jėgos šaltinis (p. 60).

Nemažą knygos dalį užima socializmo Lietuvoje sukūrimo ir įtvirtinimo istorija. Remdamasis svarbiausia faktine medžiaga, B. Vaitkevičius atskleidžia pereinamojo laikotarpio uždavinių sudėtingumą bei mastą, industrializacijos ir kolektyvizacijos ypatybes bei laimėjimus. Gerai argumentuojama tai, kad tik kitoms tarybinėms respublikoms padedant galima buvo per istoriškai trumpą laiką atkurti ir gerokai padidinti krašto materialinius išteklius, kurie sudarė ekonominę bazę socialistinei visuomenei įtvirtinti. Apibūdinęs pramonės ir žemės ūkio laimėjimus, gamybiinių jėgų išaugimą ir socialistinės kultūros ugdymą penktajame šeštajame dešimtmetyje, autorius daro išvadą, jog socializmo pagrindai, pradėti kurti 1940 m., baigti 1951 metais (p. 114).

Kaip žinoma, buržuazija, po socialistinės revoliucijos pergalės netekusi savo ekonominių ir kitų pozicijų, mėgina priešintis socializmo kūrimui kontrrevoliucinio teroro priemonėmis, sabotuoja ir trukdo ūkio, kultūros bei visuomeninio gyvenimo raidą. Lietuva, rašo autorius, nesudarė išimties, nes klasių kova pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu (1940—1951 m.) respublikoje buvo labai nuožmi. Buržuazija visokiomis priemonėmis mėgino atgauti prarastas ekonomines ir politines pozicijas. Be to, antitarybinę veiklą, ginkluotą nacionalistinio pagrindžio kovą skatino ir imperialistiniai Vakarų valstybių sluoksniai. Knygoje nagrinėjama ir kova prieš ginkluotą buržuazinių nacionalistų pogrindį, daroma išvada, kad pereinamojo iš kapitalizmo į socializmą laikotarpio pabaigoje Lietuvoje klasinio prieš ginkluotas priešinimasis buvo likviduotas ir kartu galutinai sužlugdytos jo pastangos ginkluotos kovos priemonėmis atkurti senąją buržuazinę santvarką.

B. Vaitkevičius rašo, kad, kuriant socialistinę visuomenę, buvo laipsniškai panaikintas ūkio daugiasanklodiškumas ir sukurta vienatipė, vienalytė socialistinė ekonomikos sistema. Suvisuomenintas liaudies ūkio sektorius virto viešpataujančia ūkio sistema. Sėkminga industrializacija ir valstiečių gamybinio kooperavimo politika lėmė tai, kad buvo likviduoti išnaudotojai ir išnaudojimą sukeliančios priežastys. Tad pasikeitė ir visuomenės socialinė klasinė struktūra. Išnyko kapitalistiniai elementai. Liko dvi klasės — darbininkų ir kolūkinė valstietija, ir pačios labai pakitusios. Autorius pažymi, jog iš esmės pertvarkyta valstietijos ekonominė bazė ir pakeista socialinė prigimtis, panaikinti miesto ir kaimo priešingumai, sukurti socializmo pagrindai pašalino klasinius bei socialinius darbininkų klasės ir valstietijos prieštaravimus, ir jų sąjunga tapo dviejų vienalyčių socialistinių, besiremiančių socialistine nuosavybe, klasių sąjunga. Per kultūrinę revoliuciją susiformavo lietuvių tarybinė inteligenti-

ja, glaudžiausiais saitais susijusi su darbininkų ir valstiečių klasėmis, ištikima socializmo idealams. Tarybų Lietuvos gyventojų socialinė klasinė struktūra jau nesiskyrė nuo visos šalies struktūros.

Svarbus socializmo pergalės rezultatas, pažymi B. Vaitkevičius, buvo lietuvių socialistinės nacijos susiformavimas. Dėl kryptingo ir įvairiapusio Komunistų partijos ideologinio, politinio auklėjamojo darbo Lietuvoje įsigalėjo marksistinė-lenininė ideologija.

Ryškesniausia socializmo sukūrimo Tarybų Lietuvoje ypatybe autorius laiko tai, kad čia daug sparčiau negu daugelyje kitų tarybinių respublikų buvo pereita iš kapitalizmo į socializmą. Nurodoma, kad tai lėmė, Tarybų Lietuvai įstojus į Tarybų Sąjungą, susidariusios galimybės remtis jau sukurta šalyje materialine-technine socializmo baze, naudotis broliškų respublikų materialine pagalba ir savitarpiskai naudingų bendradarbiavimu. Tarybų Lietuva, palyginti su anksčiau susikūrusiomis tarybinėmis respublikomis, socialistinės revoliucijos ir įstojimo į Tarybų Sąjungą išvakarėse ekonomiškai ir kultūriškai buvo labiau pažengusi į priekį. Be to, galėjo kūrybiškai perimti ir taikyti socializmo kūrimo patyrimą. Knygoje pabrėžiama tai, jog laimėjimai, įgyvendinant socialistinius pertvarkymus respublikoje, ugdant krašto ekonomiką ir kultūrą, buvo pasiekti tiek lietuvių tautos, tiek visų Tarybų Sąjungos tautų pastangomis (p. 121).

Baigiamajame knygos skyriuje rašoma apie materialinės-techninės komunizmo bazės kūrimą Tarybų Lietuvoje.

Autorius pateikia apibendrintą faktinę medžiagą, rodančią, kad kartu su visomis tarybinėmis tautomis materialinės-techninės komunizmo bazės kūrimo uždavinius sprendė ir Tarybų Lietuvos darbo žmonės. Buvo pertvarkomas pramonės valdymas, geriau planuojama ir skatinama gamyba, didinamas pramonės gamybos koncentravimas, specializavimas ir kooperavimas. Respublikoje, kaip ir visoje šalyje, buvo kuriami pramonės gamybiniai susivienijimai, specializuoti kompleksai, kurie padėjo geriau derinti šakinį ir teritorinį planavimą, platinti mokslinės-techninės revoliucijos laimėjimus, pažangų patyrimą, racionaliau panaudoti kvalifikuotus kadrus. Respublikos industrijos darbuotojai toliau didino pramonės potencialą, diegdami naują techniką ir technologiją, keldami darbo našumą ir gamybos kultūrą. Vis efektyvesnis tapo socialistinis lenktyniavimas. Visa tai padėjo respublikai pagal pramonės produkciją, tenkančią vienam gyventojui, 1970 m. pasiekti sąjungos lygį, o vėliau ir pralenkti jį.

Aptariamam socializmo laikotarpiui, pažymi B. Vaitkevičius, moksliskai pagrįsta TSKP agrarinė politika sudarė galimybes vis labiau atsiskleisti stambaus socialistinio mechanizuoto žemės ūkio pranašumams. Aprūpinus žemės ūkį ir technika, ir elektros energija, susidarė palankios sąlygos toliau mechanizuoti žemdirbystės ir gyvulininkystės darbus. Iš esmės išaugo melioravimo darbų užmojai ir pagerėjo kokybė. Žemė ėmė gauti vis daugiau ir daugiau trąšų. Veiksmingiau žemdirbiams ėmė talkinti mokslininkai. Tačiau, pažymi autorius, tolesnė gamybinių jėgų kaime raida objektyviai reikalavo tobulinti gamybinius santykius, iš principo naujai organizuoti ir labiau specializuoti žemės ūkio gamybą, vienyti visų ūkių pastangas, kad būtų galima plačiau ir veiksmingiau naudoti mokslis-

nės-techninės revoliucijos laimėjimus ir, jais remiantis, efektyvinti gamybą, didinti žemės ūkio produkciją.

Sustiprėjusi žemės ūkio materialinė-techninė bazė, išaugusi specialistų, vadovaujančių darbuotojų ir eilinių kolūkiečių kvalifikacija, jų patyrimas ir kūrybinis aktyvumas lėmė tai, kad respublikos žemės ūkis pasuko industrinio, intensyvaus vystymosi keliu. Dėl to sustiprėjo ūkių ekonomika, nuolat augo bendroji žemės ūkio produkcija. Greta to kilo respublikos kultūrinis potencialas, plačiai atsiskleidė kūrybinis mokslo vaidmuo. Bendraudama su kitų tarybinių tautų, taip pat socialistinių šalių nacionalinėmis kultūromis, praturtėjo lietuvių nacionalinė kultūra.

Kruopščiai atrinkęs faktinę medžiagą ir ją apibendrintai įprasminęs, knygos autorius palyginti nedideliame darbe nušvietė reikšmingą Tarybų Lietuvos istorinės raidos etapą, parodė, kad socialistinės visuomenės sukūrimas ir tobulinimas buvo dėsningas respublikos ekonominės, socialinės ir politinės raidos procesas, plačiai susijęs su visos šalies ūkio ir kultūros laimėjimais.

Veikalai, kuriuose glaustai ir apibendrintai nusakoma svarbių istorijos etapų raida, reikalingi mūsų visuomenei. Jie turi nemažą privalumų. Šios knygos privalumus šiek tiek mažina platesnės istoriografinės informacijos stoka.

Vytautas Kancevičius, Kęstutis Strumskis

**B. Puzinavičius. Socializmas ir miesto smulkieji gamintojai Lietuvoje: Amatininkų kooperavimas bei kapitalistinių elementų išstūmimas iš smulkiosios pramonės ir prekybos Tarybų Lietuvoje.**— V.: Mokslas, 1983.— 168 p., 1000 egz. (LTSR MA Istorijos in-tas)

Įvykus socialistinei revoliucijai ir atkūrus Tarybų valdžią Lietuvoje, buvo pradėtas įgyvendinti lenininis socializmo sukūrimo planas. Viena iš sudėtinių jo dalių — smulkiųjų gamintojų įtraukimas į socializmo kūrimo darbą bei kapitalistinių elementų išstūmimas iš smulkiosios pramonės ir prekybos. Ši problema ir tyrinėjama recenzuojamoje monografijoje. Remdamasis marksizmo-leninizmo klasikų suformuluotais teiginiais ir išvadamis, autorius įvade apibūdino smulkiųjų miesto gamintojų vietą ir vaidmenį vykdant socialistinius pertvarkymus, parodė, kad tinkamiausias būdas paversti juos proletariato sąjungininkais — kooperacija.

Įtraukti miesto smulkiuosius gamintojus į socializmo kūrimą Tarybų Lietuvoje buvo labai aktualu, nes čia vyravo „smulki, didžia dalimi pusiau amatininkiška“ pramonė (p. 13). Šiam teiginiui pagrįsti B. Puzinavičius pateikia duomenų, rodančių, kad amatininkų pagaminta produkcija sudarė ketvirtadalį visos pramonės produkcijos vertės, čia dirbo trečdalis darbininkų, o buitinio gyventojų aptarnavimo sferoje — beveik vien amatininkai (p. 18).

Tyrinėdamas smulkiosios pramonės ir amatų vietą buržuazinės Lietuvos ekonomikoje, autorius palietė ir pačių smulkiųjų gamintojų padėtį, jų gyvenimo ir darbo sąlygas, parodė samdomųjų darbininkų išnaudojimą. Pavieniai amatininkai, samdomieji amatų dirbtuvių darbininkai, tikėda-

miesi pagerinti materialinę padėtį, apsirūpinti žaliavomis, išvengti stambių kapitalistų savivaliavimo realizuojant pagamintą produkciją, jau buržuazijos valdymo metais stengėsi sujungti savo jėgas.

Smulkiųjų miesto gamintojų bei prekybininkų socialinė-ekonominė padėtis buržuazijos valdymo metais lėmė ir Tarybų valdžios požiūrį į juos pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu. Autorius parodo, kad valstybės tikslas buvo stiprinti socialinę ir ekonominę bazę, galutinai likviduoti kapitalistinį gamybos būdą, išplėsti proletariato sąjungininkų gretas. Vienas iš pagrindinių būdų šiems tikslams pasiekti buvo panaudotas dar kapitalizmo laikotarpiu prasidėjęs kooperacijos sąjūdis, suteikiant jam socialistinį pobūdį. Buvo mėginama suderinti privačius smulkiųjų gamintojų ir socialistinės valstybės interesus, privačių savininkų interesus subordinuoti visos visuomenės interesams.

Smulkiųjų gamintojų kooperavimo sąjūdis Tarybų Lietuvoje prasidėjo kartu su stambiosios pramonės nacionalizavimu. Vykdamas kapitalistinių elementų išstūmimo bei apribojimo politiką, socialistinės gamybos ir darbo organizavimo pagrindais kūrėsi smulkiųjų gamintojų artelės. Autorius parodo, kad 1940—1941 m. verslinės kooperacijos veiklos pagrindinę kryptį sudarė plataus vartojimo prekių gamyba. Tačiau ją organizuoti trukdė kapitalistiniai elementai. Todėl respublikos partiniai ir tarybiniai organai, baigus nacionalizuoti pramonę, toliau stiprino puolimą prieš kapitalistinių elementų liekanas. Kadangi ši politika buvo vykdoma vadovaujantis klasiniais principais, buvo labai svarbu nustatyti smulkiųjų gamintojų klasinius požymius. B. Puzinavičius, išanalizavęs Tarybinės vyriausybės normatyvinius aktus ir dokumentus, apibūdino smulkiuosius prekių gamintojus ir smulkiuosius kapitalistus, suformulavo šių socialinių grupių būdingus požymius. Vadovaujantis tais požymiais, ir buvo vykdomas kapitalistinių elementų ūkinės veiklos apribojimas bei jų išstūmimas iš smulkiosios gamybos. Autorius pabrėžia, kad svarbi sąlyga kapitalistiniams elementams apriboti ir išstumti iš smulkiosios pramonės, amatų ir prekybos buvo socialistinės ekonomikos stiprėjimas, verslinės kooperacijos bei vietinės pramonės plėtimas. Reikšmingas veiksnys buvo samdomojo darbo apribojimas. Monografijoje plačiai išnagrinėtos Tarybų valdžios ekonominės sankcijos prieš privacias įmones ir verslus: diferencijuota mokesčių sistema, medžiagų įsigijimo apribojimai ir kt. Privačių įmonių gaminamos produkcijos dalis 1941 m. sumažėjo nuo 30 iki 10% (p. 71).

Išvadavus Tarybų Lietuvą iš hitlerinės okupacijos, Tarybų valdžia sudarė palankias sąlygas verslinei kooperacijai sparčiau atkurti. Ji ir toliau buvo socialistinių gamybinių santykių įtvirtinimo, kapitalistinių elementų ūkinės veiklos apribojimo ir laipsniško išstūmimo priemonė. Be to, sudarė sąlygas sparčiau gaminti liaudies vartojamas prekes, plėtoti būtinių gyventojų aptarnavimą.

Monografijoje parodoma, kad 1945—1950 m., be plataus vartojimo prekių gamybos, buvo plėtojamas buitinis gyventojų aptarnavimas kooperacijos pagrindais, organizuojama mažmeninės prekybos ir visuomeninio maitinimo įmonės ir žemės ūkio produktų bei žaliavų supirkimo punktai. Buvo atskleisti ir kooperacijos plėtojimo trūkumai, atsiradę dėl kadryų partitės stokos, pokario metų sunkumų, klasių kovos. Autorius parodo, kad,

be ekonominių priemonių, verslinės kooperacijos darbui gerinti buvo plėtojamas politinis masinis darbas, rūpinamasi kadrų mokymu ir auklėjimu, gerinamas kooperacijos įmonių valdymas ir struktūra, plečiami demokratiniai pradai.

Daroma išvada, jog smulkiųjų miesto gamintojų kooperavimas Lietuvoje iš esmės buvo baigtas 1947 metais. Išryškindamas šio proceso specifiką, B. Puzinavičius pabrėžia, kad, remiantis kitų tarybinių respublikų patirtimi, smulkiaprekės gamybos suvisuomeninimas vyko per gamybinės kooperatinės amatininkų arteles, aplenkiant žemesnes kooperacijos formas. Sparčiau suvisuomeninti smulkiuosius gamybininkus padėjo organizuojama ir plėtojama vietinės pramonės gamyba ir LTSR socialinio ap rūpinimo liaudies komisariato sistemoje kuriamos invalidų kooperacijos artelės. Suvisuomeninus smulkiuosius miesto gamintojus, buvo visiškai panaikintos privataus kapitalo liekanos.

Autorius plačiai tyrinėja, kaip verslinė kooperacija plėtojosi toliau socializmo įtvirtinimo metais, atskleidžia jos reikšmę ir vaidmenį sprendžiant aktualias socialines-ekonominės socializmo problemas. Kooperatinėms artelėms buvo keliamas uždavinys didinti vartojimo reikmenų, statybinių medžiagų gamybą naudojant vietines žaliavas ir valstybinės pramonės atliekas. Todėl buvo ieškoma būdų kooperacijos gamybinei ir organizacinei veiklai gerinti, jos struktūrai tobulinti. Daugeliui artelių netekus namudinio kooperatinio pobūdžio, stambiausios iš jų buvo perduotos valstybinės pramonės ministerijoms. Taip buvo mėginama veiksmingiau panaudoti įrenginius ir kitus rezervus gamybai plėsti. Prekybos ministerijai ir Lietuvos sąjungai perdavė verslinei kooperacijai priklausiusias mažmeninės prekybos ir visuomeninio maitinimo įmones. Verslinės kooperacijos dėmesys buvo sutelktas į buitinių gyventojų aptarnavimą. Tačiau smulkioms buitinių gyventojų aptarnavimo įmonėms sunku buvo patenkinti visų gyventojų poreikius, ypač kaime. Plėsti šį darbą dažnai trukdydavo žinybiniai barjerai, paralelizmas. Salies buities tarnybai išaugus į atskirą liaudies ūkio šaką, TSKP CK ir TSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą, o, juo remdamiesi, ir respublikos partijos CK bei vyriausybė 1960 m. taip pat priėmė nutarimą kooperatinės pramonės ir buitinių gyventojų aptarnavimo įmones perduoti valstybinėms organizacijoms (p. 156).

Gamybinė kooperacija atliko reikšmingą darbą suburiant smulkiuosius miesto gamintojus socializmui kurti ir jam įtvirtinti. Gamybinės kooperacijos likvidavimas reiškė visišką socialistinių gamybinių santykių įtvirtinimą ir tai, kad respublikoje neliko materialinių prielaidų kapitalistiniams elementams egzistuoti. Smulkieji miesto gamintojai papildė darbininkų klasės gretas.

Monografijoje išnagrinėta smulkiųjų miesto gamintojų įtraukimo į socializmo kūrimą problema padeda giliau atskleisti socializmo kūrimo dėsningumus, V. Lenino parengto kooperatinio plano principų gyvybingumą, jų įgyvendinimo specifiką Tarybų Lietuvoje.

Juozas B a g u š a u s k a s

Lietuvos TSR MA Istorijos instituto parengtas dokumentų rinkinys „Bažnyčios prieglobstyje“ konkrečiais faktais pasakoja apie antiliaudinę katalikų bažnyčios veiklą, politinį klerikalizmą respublikoje pereinamuju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu. Rinkinį sudaro bažnyčios veikėjų, dvasininkijos atstovų, pasaulietinių klerikalų parodymai, taip pat liudininų pasakojimai apie reakcinių dvasininkų tarnavimą tarptautiniam imperializmui ir vidaus kontrrevoliucijai, nuverstos buržuazijos mėginimus panaudoti religiją ir bažnyčią politiniais tikslais, įvairių politinio klerikalizmo krypčių priešiškamą darbo žmonių interesams.

Dokumentų rinkinį skaitytojui pristato K. Strumskio įvadinis straipsnis, kuriame, remiantis publikuojamais dokumentais, apžvelgta reakcinės dvasininkijos veikla Lietuvoje pirmaisiais Tarybų valdžios metais, Didžiojo Tėvynės karo laikotarpiu, pokario klasių kovos sąlygomis.

Rinkinio dokumentai, atskleisdami katalikų dvasininkijos pozicijų ir politinio klerikalizmo pasireiškimų antiliaudinį kryptingumą, padeda suprasti ir jo ištakas bei priežastis. Tas priežastis sudaro bažnyčios ir dvasininkijos ryšiai su išnaudotojų klase. Kaip žinoma, buržuazijos diktatūros sąlygomis katalikų bažnyčia Lietuvoje valdė didelius žemės plotus, buvo stambi akcijų savininkė, sudarė valstybės aparato dalį ir per klerikalinių organizacijų tinklą turėjo didelę įtaką buržuazinės ideologijos bei visuomenės dvasinio gyvenimo formavimui. Kai per socialistinę revoliuciją buvo nuversta buržuazijos valdžia, bažnyčia neteko savo išimtinės padėties, visų privilegijų, o tai iš esmės ir sukėlė jos reakcinių sluoksnių priešiniimąsi Tarybų valdžiai.

Nors bažnyčia yra religinė tikinčių žmonių organizacija, reakcinė Lietuvos katalikų bažnyčios vadovybė, reakciniai dvasininkai, pasaulietiniai klerikalai priešiską poziciją socialistinės revoliucijos ir Tarybų valdžios atžvilgiu grindė ne religiniais, o politiniais motyvais. Norėdami atkurti kapitalistinę santvarką ir kartu susigrąžinti prarastas politines privilegijas bei privatinės nuosavybės teises, reakciniai bažnyčios sluoksniai griebėsi įvairiausių išpuolių prieš naują santvarką. Antitarybinė daugumos dvasininkų orientacija išreiškė jos išnaudotojiškas politines pozicijas, gimiuiškumą nuverstai buržuazijai.

Bažnytinėje kontrrevoliucijoje kartu su reakcine dvasininkija reikėsi ir pasaulietiniai klerikalai iš nuverstos buržuazijos, mėginę savo tikslams panaudoti religiją ir bažnyčią. Kovą prieš socializmo kūrimą jie dangstė religijos idėjomis, kad taip nuslėptų savo veiklos reakcinę esmę. Ne gana to, pasaulietiniai klerikalai, buržuaziniai nacionalistai ir kiti reakciniai elementai bažnyčios organizacines galimybes neretai panaudodavo antiliaudinėms akcijoms remti ir vykdyti, naudodavosi įvairiopa dvasininkijos pagalba. Taip reakcinių bažnyčios sluoksnių veikla reiškėsi bendroje nuverstos buržuazijos kovoje prieš socialistinės visuomenės kūrimą.

Reakcinių dvasininkų ir pasaulietinių klerikalų politinę orientaciją atskleidžia visi rinkinio dokumentai, kuriuose išdėstyti konkretūs faktai ir duomenys apie reakcinių dvasininkų ryšius su fašistinės Vokietijos žval-

gyba ir jų veiklą steigiant pagrindines buržuazines organizacijas pirmaisiais Tarybų valdžios metais, apie kai kurių bažnytinių vadovų bei dvasininkų pagalbą hitleriniams okupantams, jų antitarybinę propagandą Didžiojo Tėvynės karo sąlygomis, apie dalies reakcinių dvasininkų ryšius su buržuaziniais nacionalistais ir jų bendrus veiksmus pokariniu socializmo kūrimo laikotarpiu.

Bažnytinių ir pasaulietinių klerikalų veikla prieš Lietuvos liaudį pirmaisiais Tarybų valdžios metais dažniausiai reiškėsi pagrindinių nacionalistinių organizacijų kūrimu, antitarybinės propagandos skleidimu, pagalbos hitlerinei žvalgybai teikimu ir kitomis formomis. Iš dokumentų rinkinio matyti, kad savo antiliaudinę veiklą, tarnavimą hitlerinei žvalgybai ir kitus nusikaltimus reakciniai dvasininkai aiškino antitarybinėmis pažiūromis. Atvira antitarybine propaganda jie mėgino formuoti viešąją nuomonę, kad gyventojai pateisintų ir toleruotų nusikalstamą veiklą. Jai skleisti dvasininkai panaudodavo bažnyčios sakyklą ir klausyklą.

Prasidėjus Didžiajam Tėvynės karui, reakcinių bažnytinių ir pasaulietinių klerikalų priešiškus Lietuvos liaudžiai tapo dar atviresnis ir itin žiaurus, apie ką kalba daugelis rinkinio dokumentų. Į Tarybų Lietuvą veržiantis hitleriniams okupantams, patys reakcingiausi dvasininkai teikė pagalbą okupantų kariuomenei, organizavo ginkluotus buržuazinių nacionalistų būrius, padėjo suiminti ir žudyti tarybinius aktyvistus, prisidėjo prie tarybinių žmonių masinių žudynių.

Fašistai pritarė reakcinės dvasininkijos paramai hitleriniams okupantams ir vertino ją. Tai rinkinyje liudija hitlerinių pareigūnų parašyti dokumentai, atskleidžiantys katalikų bažnyčios vadovų ryšius su okupacinėmis įstaigomis, jų bendradarbiavimą nusikalstamoje veikloje. Taigi reakciniai klerikalai kartu su fašistiniais grobikais tapo atsakingi tarybinei liaudžiai už karinius nusikaltimus.

Atvirai tarnaudami hitleriniams okupantams, reakciniai dvasininkai šią nusikalstamą veiklą jungė su antitarybine propaganda. Religiją ir bažnyčią jie subordino grobikiškiems fašistinės Vokietijos tikslams, skleidė antitarybinius prasimanymus bei nacistines pažiūras. Iš rinkinio dokumentų matyti, kad reakcinė dvasininkija organiškai siejo antiliaudinius nusikaltimus su antitarybine propaganda. Bijodami liaudies atpildo už sunkius karinius nusikaltimus, apie 250 reakcinių dvasininkų kartu su hitleriniais okupantais bėgo iš Lietuvos.

Išvadavus Lietuvą iš hitlerinės okupacijos, reakcinė dvasininkija kartu su pasaulietiniais klerikalais įsijungė į kontrrevoliucinę veiklą, nukreiptą prieš okupacijos padarinių likvidavimą, liaudies ūkio ir kultūrinio gyvenimo atkūrimą, socialistinės visuomenės sukūrimą.

Dauguma rinkinio dokumentų kalba apie antiliaudinius reakcinių dvasininkų nusikaltimus pokario metais. Iš jų matyti, kad reakcinė dvasininkija glaudžiai bendradarbiavo su pagrindinėmis buržuazinių nacionalistų organizacijomis, palaikė buožių diversijas ir sabotažą, mėgino tarnauti antitarybiniams tarptautinio imperializmo tikslams.

Rinkinyje gausu dokumentų apie reakcinės dvasininkijos ryšius su pagrindinėmis buržuazinių nacionalistų organizacijomis bei jų teroristinėmis grupėmis. Daugelio dvasininkų parodymai atskleidžia tai, kad baž-



nytiniai bei pasaulietiniai klerikalai dažnai buvo buržuazinių teroristų grupių organizatoriai, vadovavo jų nusikalstamai veiklai žudant tarybinius darbo žmones, materialiai rėmė politinius banditus, padėjo jiems slapstytis nuo atpildo už kruvinus nusikaltimus, moraliai skatino jų terorą ir smurtą. Iš dokumentų matyti, jog daugelis dvasininkų pasireiškė kaip aktyvūs buržuazinio teroro prieš darbo žmones organizatoriai ir vadovai. Su antitarybiniu pagrindžiu buvo susiję daugiau kaip 250 dvasininkų, arba ketvirtadalis visos katalikų dvasininkijos.

Rinkinio dokumentai byloja, kad reakcinė dvasininkija plačiai taikė jau išbandytus metodus ir antitarybinės propagandos, nacionalistinės ideologijos, religijos priedanga teisingo savo antiliaudinę veiklą ir žiaurius nusikaltimus. Tačiau gyvenimo tikrovė, klasių kovos realybė niekais pavertė visas antiliaudinių nusikaltimų priedangas, nes sunkūs nusikaltimai diskreditavo visokias jų priedangas, tarp jų ir religiją.

Įveikdami pokario klasių kovos sunkumus, Lietuvos darbo žmonės, Komunistų partijos vadovaujami, aktyviai gynė socializmo iškovojimus ir toliau kūrė naują visuomenę. Rinkinio dokumentai liudija, kad daugelis darbo žmonių padėjo Tarybų valdžios organams atskleisti reakcinių bažnytininkų piktadarybes, demaskavo politinio klerikalizmo pasireiškimus respublikoje. Dokumentai rodo, jog daugelis darbo žmonių, tarp jų ir tikinčiųjų, aiškiai skyrė religinę dvasininkų veiklą nuo jų politinių nusikaltimų. Tarybų valdžios organai traukė nusikaltusius dvasininkus baudžiamojon atsakomybėn už paramą politiniams banditams, antitarybinę propagandą. Socialistinio gyvenimo sąlygomis dalis katalikų dvasininkų ėmė atsisakyti antiliaudinės veiklos ir pradėjo užimti lojalias pozicijas Tarybų valdžios atžvilgiu. Politinis klerikalizmas Lietuvoje žlugo.

Turtingas istorinės medžiagos dokumentų rinkinys „Bažnyčios prieglobstyje“ yra vertingas žinių šaltinis. Jis gali daug padėti istorikui, studijuojančiam klasių kovą, Lietuvoje pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu, aiškinančiam bažnyčios vietą reakcinių jėgų kovoje prieš liaudį. Kartu šis rinkinys turi nemažą politinę-ideologinę reikšmę, nušviečia reakcinių bažnyčios sluoksnių nusikaltimus, demaskuoja politinio klerikalizmo antiliaudinę esmę. Rinkinyje skelbiamų dokumentų vertę didina ir tai, kad šie dokumentai yra pačių katalikų bažnyčios vadovų bei daugelio dvasininkų pareiškimai ir parodymai, palyginti realiai atspindintys pereinamojo į socializmą laikotarpio tikrovę. Nors ir ne visi dokumentai pakankamai kritiškai atrinkti, jų turinys padeda skaitytojui visapusiškai suprasti antiliaudinį katalikų bažnyčios vaidmenį Lietuvoje.

Juozas Jarmalavičius

**Феодалный крестьянин в Восточной и Северной Европе:**

**Сб. статей / Составители: Ю. Кахк и Э. Тарвел.—Таллин, 1983.—171 с., 800 экз. (АН ЭстССР, Ин-т истории)**

Aptariamasis straipsnių rinkinys yra išleistas Estijos TSR Istorijos instituto iniciatyva ir skirtas žymaus estų istoriko, agrarinės istorijos specialisto, Estijos TSR Mokslų Akademijos nario koresp. Artūro Vasaro

(1911.XI.18—1977.VII.17) atminimui pagerbti. Jį sudaro 12 garsių agrarinės istorijos tyrinėtojų straipsniai, kuriuose įvairiais aspektais aptarta feodalizmo epochos valstietijos istorija ir žemės ūkio raida atskirose Europos šalyse.

Tarybų Lietuvos istorikams rinkinyje atstovauja J. Jurginis. Jo straipsnis „Lietuvos valstiečiai ir XVI—XVIII amžių visuomeninė politinė mintis“ („Крестьянство Литвы в общественно-политической мысли XVI—XVIII вв.“) skirtas feodalinės Lietuvos visuomeninės-politinės minties valstiečių klausimu istorijai. Autorius aptaria XVI—XVIII a. mokslo, visuomenės bei kultūros veikėjų požiūrį į Lietuvą ir jos valstiečius. Išdėsto XV—XVI a. humanistų Jono iš Ludzisko, Jono iš Vislicos, Mikalojaus Husoviano, Sigizmundo Herberšteino, Aleksandro Gvanjinio, Mykolo Lietuvio, Andriaus Volano ir kitų mintis bei pasisakymus apie pagonišką ir krikščionišką Lietuvos valstybę, valstiečių padėties evoliuciją. Akcentuoja XVI a. vidurio agrarinę reformą Lietuvoje ir jos padarinius valstiečiams. Iškelia XVIII a. pabaigos Lietuvos švietėjų Mykolo Karpavičiaus, Vilhelmo Kalinskio, Kiprijono Lukauskio ir kt., 1794 m. sukilimo dalyvių nuopelnus kovoje už valstiečių išlaisvinimą iš feodalinės priespaudos. Apibendrindamas J. Jurginis daro išvadą, kad XVI a. humanistai išklė asmeninės valstiečių laisvės idėją. XVIII a. pabaigos švietėjai atgaivino ir paskelbė ją, o XIX a. vidurio revoliuciniai demokratai sukūrė valstiečių išlaisvinimo iš feodalinės priespaudos programą.

Paskutiniu metu įvairių šalių istorikai vis daugiau dėmesio skiria valstiečių prekybai. Lietuvos istoriografijoje ši aktuali problema kol kas labai menkai tyrinėta. Šią spragą iš dalies užpildo vieno aktyviausių Pabaltijo valstiečių prekybos tyrinėtojų V. Dorošenkos darbai. Ir šio rinkinio straipsnyje „Valstiečiai supirkėjai XVII—XVIII amžių sandūros Rygos prekyboje“ („Крестьяне скупщики в рижской торговле на рубеже XVII—XVIII вв.“) V. Dorošenka, be kitų, mini valstiečių luomo atstovus pirkliaus supirkėjus, XVII a. pabaigoje—XVIII a. atvykstančius iš Lietuvos su prekėmis į Rygą. Analizuodamas konkrečius tokios prekybinės veiklos Rygoje pavyzdžius, autorius pateikia keletą skaičių, liudijančių Lietuvos valstiečių prekybos Rygoje mastą. Antai nurodoma, kad 1694 m. iš Lietuvos vienu kartu atvyko maždaug 70 rogių su prekėmis. O XVIII a. vien tik iš Kuršo ir Lietuvos jų galėjo atvažiuoti iki 50 000. Pagrindinės prekės, kurias iš Lietuvos ir kitų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių į Rygą gabendavo valstiečiai, buvo linai ir jų sėmenys (p. 40—41).

Išaugusį besiformuojančios tarptautinės rinkos poveikį baudžiavinei sistemai ir visai žemės ūkio raidai Rytų Europoje, pirmiausia Pabaltijyje, XVII—XVIII a. analizuoja J. Kachkas straipsnyje „Valstiečio ūkis—palivarko sistema pereinant iš feodalizmo į kapitalizmą“ („The „Peasant Household-and-Manor“ System in the Transition Period from Feudalism to Capitalism“). Autorius atskleidžia, kaip ryšiai su rinka laipsniškai ardė baudžiavinę sistemą „valstiečio ūkis—palivarkas“, kartu pabrėžia, kad, tik panaikinus feodalinę valstiečio ir jo ūkio priklausomybę nuo dvarininko, susidarė sąlygos netrukdomai orientuoti valstiečių gamybą rinkos poreikiams tenkinti.

Archeologus ir istorikus, besidominčius vis dar diskutuojama pas mus problema, kada Lietuvoje susiformavo feodalinė visuomenė, sudomins E. Tarvelio straipsnis „XIII a. pradžios Estijos visuomenės struktūra“ („Gesellschaftsstruktur in Estland zu Beginn der 13. Jahrhunderts“). Autorius, kritiškai vertindamas tarybinėje estų istoriografijoje egzistuojanti požiūrį, esą Estijoje feodaliniai santykiai formuojasi IX—XII (arba X—XII) šimtmečiais, pasitelkęs rašytinius šaltinius, visų pirma Livonijos kroniką, daro išvadą, kad minėtu laikotarpiu socialinė diferenciacija dar neperaugo į klasių formavimosi stadiją. Estijoje tebeviešpatavo pirmykščiai bendruomeniniai santykiai, būdingi paskutinei gimininės bendruomenės raidos pakopai.

Greta aptartųjų, rinkinyje išspausdinti šie straipsniai: R. Bertoldo (Berthold)—„Grūdinių kultūrų derlingumas ir derlių stabilumas feodalinėje Vokietijoje“ („Ertragshöhe und Ertragssicherheit des Getreides im spätfudalen Deutschland unter gesamtwirtschaftlichem Aspekt“); P. O'Brajeno (O'Brien)—„Pagrindinės Anglijos ir Prancūzijos žemės ūkio raidos tendencijos XVIII ir XIX amžiais“ („Main Tendencies of Agricultural Development in Britain and France during the 18th and 19th Centuries“); E. Jutikalos (Jutikkala)—„Šiaurės kraštų ištuštėjimas ir apgyvendinimas vėlyvaisiais viduramžiais ir XVI a.“ („Contraction and Expansion of Settlement in the Nordic Countries in the Late Middle Ages and the 16th Century“); A. Loito (Loit)—„Redukcijos įtaka dvarininkinei Estijos žemėvaldos sistemai“ („The Effect of Reduction on the Structure of Manorial Possession in Estonian Government“); M. Miterauerio (Mitterauer)—„Agrarinės revoliucijos poveikis Austrijos valstiečių šeimos struktūrai“ („Influences of the Agrarian Revolution on Peasant Family Structure in Austria“); Z. P. Pacho (Pach)—„Penkiolikos metų karas (1593—1606) ir Vengrijos valstiečių ūkio likimas“ („Der Fünfzehnjährige Krieg (1593—1606) und das Geschick der Bauernwirtschaft in Ungarn“); P. Rindziunskio (Риндзюнский)—„Europinės Rusijos šiaurės valstiečių kolonizacijos pirmajame XVIII a. trečdalyje istorijos klausimu“ („Из истории крестьянской колонизации Севера Европейской России в первое тридцатилетие XVIII в.“); A. Vyčanskio (Wyczański)—„Ūkių laikytojai Klobucke ir Zawadoje XV—XVI a.“ („The Husbandmen of Klobucko and Zawada in the 15th—16th Centuries“).

Toks leidinys — tai ne tik žmogaus, daug nusipelnusio istorijos mokslui, pagerbimas. Bendradarbiaudami įvairių šalių istorikai agrarininkai, kaip įžanginiame žodyje rašo vienas šio rinkinio sudarytojų J. Kachkas, ateityje galės sukurti tikrai apibendrinamojo pobūdžio darbų. Todėl reikia tik apgailestauti, kad pas mus ligi šiol nėra tokios gražios tradicijos.

Jūratė Kiaupienė

**Белоруссия в эпоху капитализма. Т. 1. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии: Сб. документов и материалов.**— Минск: Наука и техника, 1983.— 272 с., 1150 экз. (АН БССР. Глав. архивное управление при Совете Министров БССР. Ин-т истории АН БССР)

Šia knyga pradedamas trijų tomų istorijos šaltinių publikavimas apie XIX a. antrosios pusės (1861—1900) Baltarusijos žemės ūkį, pramonę, mokslą, kultūrą ir švietimą. Kai kurie dokumentai, ypač susirašinėjimas dėl 1861 m. valstiečių reformos parengimo ir jos įstatymai, duomenys apie žemėvaldą, Valstiečių žemės banko veiklą ir kt. liečia ir Lietuvą — Vilniaus ir Kauno gubernijas.

Jau iš žemės ūkiui skirto I tomo matyti, kad šis leidinys chrestomatinio pobūdžio. Panaši šaltinių publikacija, apimanti visas minėtas temas, buvo išleista 1940 metais<sup>1</sup>. Ji tapo istorikų ir kitų specialistų parankine knyga, neprarado reikšmės iki šiol. Iš kapitalizmo laikotarpio išliko daug archyvinių bei skelbtų dokumentų, statistinių leidinių. Todėl ištisu archyvinių fondų arba dokumentų publikacijos rengiamos retai. Leidžiant chrestomatinius rinkinius, svarbu tinkamai atrinkti šaltinius, sudaryti informatyvų mokslinį aparatą (komentarų, rodykles ir kt.). Kaip reikia vertinti naujojo veikalo pirmąjį tomą šiuo požiūriu?

Knygos struktūra panaši į minėtos publikacijos struktūrą. Sudarytojais atsisakė skyriaus apie 1863 m. sukilimą, ir jiems galima pritarti: sukilimo 100-ųjų metų proga Tarybų šalyje ir Lenkijos LR išleista keletas stambių archyvinių dokumentų bei sukilėlių leistos smulkiosios spaudos.

Daugiau kaip 40% knygos užima dokumentai apie valstiečių judėjimą (p. 52—82, 97—102, 135—143, 198—253) ir daugiau kaip 10% (p. 22—52) — apie reformos vykdymą. Be to, poskyrio apie valstiečių padėtį, panaikinus baudžiavą (p. 164—198), dauguma dokumentų taip pat susiję su reforma ir valstiečių judėjimu (skundai dėl žemės išpirkimo aktų, žemės atėmimo, pranešimai apie savavališkus ganymus ir kt.). Todėl reformai ir valstiečių judėjimui skirta neproporcingai daug vietos — apie 3/5 visų tekstų.

Kapitalizmo laikotarpio Baltarusijos valstiečių judėjimas dar neištirtas, kronika (chronologinis valstiečių judėjimų sąrašas) — nesudarytas. Dokumentų rinkinyje apie 1861—1862 m. valstiečių judėjimą<sup>2</sup> kronikos taip pat nėra. Nors tai stambi publikacija, bet joje atsispindi ne visi judėjimai, apie kuriuos išliko dokumentų. Aptariamajame leidinyje naujų faktų apie valstiečių judėjimą nedaug. III skyriaus 2-ame poskyryje iš 41 dokumento 12 perspausdinta iš daugiatomės publikacijos apie valstiečių judėjimą Rusijoje (joje valstiečių judėjimo kronika neišsami). Baltarusijos valstiečių judėjimo masto neįmanoma parodyti net keleto tomų dokumentų publikacijoje. Tai specialių tyrinėjimų, kronikų uždavinys. Todėl chres-

<sup>1</sup> Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі.— Мінск, 1940.— Т. 2(1772—1903 гг.).— 939 с.

<sup>2</sup> Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права (1861—1862 гг.): Документы и материалы.— Минск, 1959.— 481 с.

tomatijose neverta dėti daug dokumentų, ypač kai juose aprašomos tos pačios valstiečių judėjimo priežastys ir rūšys.

Iš 1861 m. vasario 19 d. įstatymų įdėtos tik dviejų vietinių nuostatų ir nuostatų apie žemės išpirkimą ištraukos. Nesuprantama, kodėl nėra ištraukų iš bendrųjų nuostatų, kurie iš esmės palietė valstiečių juridinį statusą. Kai kurių įstatymų tekstai ir ataskaitos (Nr. 14, 15, 73) yra paimta ne iš įstatymų rinkinio, oficialių leidinių, o iš archyvuose esančių atspaudų bei laikraščių.

Skyrius apie kapitalizmo raidą žemės ūkyje sudaro apie 1/3 tekstų. Jame perspausdinti nepatikimi karinio-statistinio rinkinio<sup>3</sup> duomenys (Nr. 44, 46, 47) apie septintojo dešimtmečio žemėvaldą, lentelėse (Nr. 46, 47) yra korektūros klaidų. Siuo ir kitais atvejais nei įvade, nei komentaruose šaltinių patikimumas neaptariamas. Yra duomenų, daugiausia statistinių, apie žemėvaldos struktūrą ir jos pasikeitimus, gyventojų skaičių, darbo užmokesčio dydį, valstiečių pagalbinis verslus, agrarinį gyventojų perteklių, tobulesnių žemės ūkio padargų paplitimą, Valstiečių žemės banko veiklą. Tačiau nėra dokumentų apie ūkininkavimą, t. y. kompleksiškę ar ne tokių kompleksiškę valstiečių ūkių bei dvarų aprašymų, iš kurių būtų galima susidaryti vaizdą apie jų tipus ir modelius.

Įvade rašoma, kad Baltarusijos dvarai XIX a. pabaigoje specializavosi gaminti degtinę ir pieno produktus. Tačiau dokumentais paremta tik pirmoji šio teiginio dalis. Iš dokumento Nr. 68 sužinome, kad 1889—1890 m. Vilniaus ir Gardino gubernijose nebuvo sūrinių, o kitose gubernijose jų žinoma tik 9. Kituose dokumentuose pienininkystė ir pieno produktai visai neminimi. Tuo tarpu iš literatūros žinoma, jog XIX a. pabaigoje Baltarusijos dvaruose buvo daugiau kaip 200 pieninių. Jos kasmet pagamindavo apie 650 tūkst. pūdų sūrinių ir sviesto; ne mažiau kaip 300 tūkst. pūdų buvo parduodama<sup>4</sup>.

Publikacija leidžia susidaryti gana išsamų vaizdą apie baudžiavines liekanas. Nauji — kapitalistinio — ūkio reiškiniai atspindimi daug blogiau, nors, kaip žinoma, ne vėliau kaip nuo devintojo dešimtmečio didesnės Baltarusijos dalies dvaruose vyravo kapitalistinė sistema.

I skyrius apie 1861 m. reformą ir valstiečių judėjimą siekia tik 1870 m., nors reforma (ne tik žemės ribų nustatymas, bet ir išpirkimo aktų sudarymas bei tvirtinimas) vyko ir po 1870 metų. Todėl informacija apie ją neišsami. Poskyryje „Baltarusijos valstiečių judėjimas panaikinus baudžiavą“ dauguma dokumentų iš devintojo dešimtmečio ir nė vieno — datuoto vėliau kaip 1889 metais. XIX a. paskutiniojo dešimtmečio šaltiniuose, matyt, galima buvo rasti dokumentų apie valstiečių priešinimąsi kapitalistiniam išnaudojimui (publikacijoje jų nėra). Diskutuotina ir rinkinio baigiamoji chronologinė riba — 1900 metai. II skyriuje sudarytojai buvo priversti peržengti ją.

Neaiškūs į rinkinį nepatekusių dokumentų sąrašo (p. 268—271) sudarymo principai. Kam reikėjo į jį įtraukti 27 dokumentus apie valstiečių

<sup>3</sup> Военно-статистический сборник: Россия. 4 вып.—Спб., 1871.

<sup>4</sup> Бейлькин Х. Ю. Влияние аграрного кризиса конца XIX века на специализацию сельского хозяйства Белоруссии.— В кн.: Доклады к XI конференции молодых ученых Белорусской ССР (ноябрь 1967 г.). Минск, 1967, с. 36—37.

judėjimą ir ginčus su dvarininkais, jeigu tokių neskelbtų dokumentų archyvuose tūkstančiai? Tą patį galima pasakyti dėl nurodyto vieno (!) išpirkimo akto. Kiti šiame priede išvardyti šaltiniai galėjo būti paminėti atitinkamų temų bei dokumentų komentaruose. Be dalykų ir vietovardžių rodyklių, reikėjo sudaryti ir asmenvardžių rodyklę.

Galima daryti išvadą, kad naujoji dokumentų ir šaltinių publikacija apie kapitalizmo raidą Baltarusijos žemės ūkyje reikalinga (daugiau kaip prieš 40 m. išleistas rinkinys tapo bibliografinė retenybe). Ji pravers mokslui bei mokymui. Šitai liudija ir tai, kad knyga neužsigulėjo knygynuose. Kita vertus, rinkinio struktūra, dokumentų ir šaltinių atranka bei mokslinis aparatas rodo, jog reikia tobulinti publikacijų rengimo metodiką. Ši knyga taip pat primena, kad kapitalizmo laikotarpio Baltarusijos valstiečių judėjimo tyrinėjimai turėtų būti tęsiami, pirmiausia reikia parengti kroniką. Ta proga kyla mintis, jog labai reikalinga XIX a.—XX a. pradžios statistinių leidinių bibliografija. Geriausia informacinių bei statistinių šaltinių bibliografija<sup>5</sup>, kuria istorikai dažnai naudojasi, nepakankamai išsami, dažnai nenurodoma, kokius regionus reprezentuoja išvardyti leidiniai. Statistinių šaltinių bibliografijoje turėtų būti išsamiai aptarta duomenų rinkimo metodika, jų patikimumas ypač tais atvejais, kai vienušiai to paties arba beveik to paties laikotarpio duomenys nesutampa arba gerokai skiriasi. Suprantama, tokio pobūdžio bibliografijų leidimu turėtų būti suinteresuoti ne tik Baltarusijos, bet ir kitų respublikų, tarp jų ir Lietuvos TSR, istorikai.

Leonas Mulevičius

**Henryk Łowmiański. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.**— Poznań, 1983.— 579 s., 4850+150 egz. (Un-t im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia N 108)

Ši knyga — pirma iš leidžiamos vieno žymiausių dabartinio lenkų istorijos mokslo atstovų Henriko Lovmianskio (Łowmiański) dvitomės rinktinės. Rinktinė parengta, kaip matyti iš Autoriaus mokinio ir knygos mokslinio redaktoriaus Ježio Ochmanskio pratarmės (p. 5—6), Poznanės Adomo Mickevičiaus universiteto vadovybės iniciatyva. Taip norima išreikšti padėkos ir pagarbos jausmus įžymiam mokslininkui. Nepamirština, kad knygos pasirodymo metais Autoriui sukako 85-eri. Tai padaryti, be abejo, pavyko: sunku rasti geresnį būdą pareikšti pagarbą. Ir dar — kad ir nelabai dideliu — 5000 egzempliorių — tiražu paplitusi, ši knyga leidžia jos skaitytojams pajusti raginimą tęsti, plėsti, gal ir ginčytis bei peržiūrėti Autoriaus prieš 60 m. pradėtus tyrinėjimus (tiek laiko praėjo nuo pirmojo H. Lovmianskio mokslinio darbo pasirodymo) ir kartu prisijungti prie pagarbą reiškiančiųjų būrio.

J. Ochmanskis skiria 2 svarbiausias H. Lovmianskio tyrinėjimų kryptis: lietuviškąją ir slaviškąją. Lietuviškoji vyravo pirmuoju Lovmianskio mokslinio darbo laikotarpiu, kai iki Antrojo pasaulinio karo dirbo Vilniaus

<sup>5</sup> Справочники по истории дореволюционной России: Библиография.— М., 1971; 2-е изд., пересм. и дополн., 1978.

Stepono Batoro universitete. Čia 1931—1932 m. pasirodė pirmas didelis jo mokslinis darbas — dviomis „Lietuvos visuomenės ir valstybės pradžios studijos“ („Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego“), iš karto iškėlęs Autorių į lenkų istorikų ir Lietuvos istorijos tyrinėtojų pirmąsias gretas.

Nuo 1945 m. H. Lovmianskis — Poznanės universiteto profesorius. Čia dirbdamas daugiausia dėmesio sutelkė slavų ankstyviesiems viduramžiams tyrinėti. Šių tyrinėjimų rezultatas, — be gausių studijų ir straipsnių, 2 monografijos: „Slavų valstybių susidarymo ūkiniai pagrindai“ („Podstawy gospodareze formowania się państw słowiańskich“) bei „Normanų vaidmens slavų valstybių genezei problema“ („Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich“), pasirodžiusios Varšuvoje 1953 ir 1957 metais. Po jų ėjo monumentalūs „Lenkijos pradžia“ („Początki Polski“) tomai — penki pasirodė Varšuvoje 1963—1973 m., šeštasis spausdinamas.

Natūralu, kad tuo metu sumažėjo H. Lovmianskio dėmesys Lietuvos praeičiai — čia jį sėkmingai pavaduoja mokinių būrys. Bet ir šiuo laikotarpiu jis paskelbė keletą straipsnių iš Lietuvos viduramžių istorijos.

Aptariamoji knyga atstovauja Autoriaus tyrinėjimų lietuviškajai kryptčiai. Tiesa, minėtas 2 kryptis ne visada galima atskirti, jos susilieja. Dėl to „kaltas“ tyrinėjimų objektas — Lietuvos valstybė, t. y. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, buvo daugiatautė. Todėl Lietuvos istorija susipynusi su LDK slavų istorija, lietuviškoji H. Lovmianskio tyrinėjimų kryptis susiliejo su slaviškąja — pavyzdžių rasime ir šioje knygoje.

Minėtoji knyga — tai jau skelbtų H. Lovmianskio lituanistinių darbų rinktinė. Į ją pateko anaipol ne visi darbai, skirti Lietuvos istorijai; iš neįtrauktųjų susidarytų dar didesnės apimties tomas. Neturime galimybių čia išvardyti į rinktinę nepatekusių straipsnių ir studijų, tegalime priminti, jog yra paskelbta H. Lovmianskio mokslinių darbų bibliografija<sup>1</sup>. Nėgalima priekaištauti, kad koks nors straipsnis neįdėtas į knygą, „nes Autorius pripažino, jog tikslinga perspausdinti tik tuos darbus, kuriuos pats laiko savo kūryboje rinktiniais“ (p. 6). Galima tik apgailestauti, kad bet kuri knyga turi apimties rėmus.

Knygą sudaro 2 dalys. Pirmojoje „Lietuvos visuomenės atsiradimo studijos“ („Studia nad powstaniem społeczeństwa litewskiego“) (p. 13—347) įdėti 4 skyriai iš 7 jau minėtų „Lietuvos visuomenės ir valstybės pradžios studijų“, tuo laiku novatoriškos ir lenkų istorijos mokslą reprezentuojančios knygos, iki šiol nepraradusios savo vertės: ir vien mokslinės, ir tuo labiau inspiracinės. Jau šios knygos dalies pavadinimas, palyginus jį su monografijos pavadinimu, rodo, kurie monografijos skyriai neįtraukti į rinktinę — tai skyriai, skirti politinei istorijai (monografijos V sk.—

<sup>1</sup> Ochmański J. Bibliografia prac naukowych Henryka Łowmiańskiego do roku 1972. — In: Słowianie w dziejach Europy: Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecie pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego. Poznań, 1974, s. 5—22. Po 1972 m. pasirodė dar pora H. Lovmianskio lituanistinių straipsnių: Łowmiański H. Stanisław Zajączkowski (1890—1977) jako historyk Litwy średniowiecznej. — Roczniki Historyczne, 1974, t. 45, s. 231—237; Łowmiański H. Elementy indoeuropejskie w religii Białych. — In: Ars historica: Prace z dziejów powszechnych i Polski. Poznań, 1976, s. 145—153.

„Politinė geografija“ ir VII sk.—„Lietuvos monarchijos genezė“). Nežinoma, kodėl taip padaryta, telieka prisiminti, jog Autorius pats sau kėlė griežtus atrankos kriterijus. O gal į rinktinę jie nepateko todėl, kad bent iš dalies juos dezaktualizavo vėlesni tyrinėjimai. Čia visų pirma reikėtų paminėti Vladimiro Pašutos monografiją<sup>2</sup>, taip pat lietuvių istoriografijos pastangas spręsti šiuos klausimus (R. Batūra, E. Gudavičius, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius). Tos pačios priežastys, matyt, lėmė, kad į rinktinę neįtrauktas ir monografijos II sk.—„Ūkinio gyvenimo pagrindai“ (mūsų žinios apie to meto Lietuvos ūkį per paskutiniuosius 50 m. nepaprastai praturtėjo). Bet ir šiame praleistame skyriuje liko ir dabar mokslui aktualių poskyrių; štai kad ir puslapiai, skirti ūkiniam vienetui tyrinėti. Nėra rinktinėje ir monografijos įvado.

Išvardijus, kas praleista, reikia priminti, kurie skyriai, ir Autoriaus nuomone, išlaikė laiko bandymą bei įdėti į rinktinę. Tai monografijos I sk.—„Apygyventumas“, III sk.—„Gyventojų susisluoksniavimas“, IV sk.—„Giminė“ bei VI sk.—„Teritorijos sandara“.

Antrąją knygos dalį „Lietuvos ir Baltarusijos XIV—XVI a. visuomenės istorijos studijos“ („Studia nad dziejami społeczeństwa litewskiego i białoruskiego w wiekach XIV—XVI“) sudaro 5 mažesni 1934—1972 m. skelbti darbai.

Straipsniu „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Santvarkos ir teisės klausimai“ („Wielkie Księstwo Litewskie. Zagadnienie ustrojowe i prawne“) (p. 351—364) H. Lovmianskis atsiliepė į Julijaus Bardacho knygą „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XIV—XVII a. santvarkos ir teisės klausimų studijos“ („Studija z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w.“) (Warszawa, 1970). Tai netgi ne straipsnis, o plati ir išsami recenzija. Čia H. Lovmianskis, didžiai vertindamas knygos autoriaus darbo metodą ir išvadas, daugeliu atvejų solidarizuodamasis su juo, dėl savo didelės erudicijos ne vienoje vietoje vienu kitu faktu ar originalia interpretacija sustiprina autoriaus teiginius ar nurodo ir kitus galimus J. Bardacho nagrinėjamų klausimų sprendimo būdus ir kryptis. Tai puikus mokslinės recenzijos pavyzdys, atvejis, kai recenzija funkcionuoja moksle greta recenzuojamo darbo.

Didžiausia ir reikšmingiausia rinktinės antrosios dalies studija — dar 1934 m. paskelbta „Pastabos apie Jogailaičių unijos visuomeninius ir ūkinius pagrindus“ („Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii jagiellońskiej“) (p. 365—454). Tai taip pat buvo novatoriškas darbas, naujos problematikos Lietuvos ir Lenkijos santykių tyrinėjimuose suformulavimas ir mėginimas atsakyti į naujus klausimus, susilaukęs gausių atsiliepimų ir prieštarigų vertinimų. Lietuvos ir Lenkijos valstybių suartėjimo, pasibaigusio Liublino unija, priežasčių ieškojimas ir Lietuvos visuomeniniame bei ūkiniame gyvenime pasirodė perspektyvus, bet ir praėjus 50 m. po šios studijos paskelbimo nemaža klausimų, H. Lovmianskio apžvelgtų Pastabose, tebelaukia tolesnių tyrinėjimų.

<sup>2</sup> Пашута В. Т. Образование литовского государства.— М., 1959; Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas.— V., 1971.



LDK istorinės demografijos ir jos šaltinių problemos sprendžiamos straipsnyje „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės XVI a. kariuomenės surašymai kaip demografinės istorijos šaltinis“ („Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia“) (p. 455—465). Tomą baigia 2 studijos, skirtos vieno didžiausių LDK miestų Mogiliovo praeičiai, LDK vidaus bei užsienio prekybos problemoms, nes Mogiliovas buvo vienas iš svarbiausių LDK prekybos centrų jau XVI a.: „Mogiliovo ūkinė struktūra valakų reformos laikais“ („Struktura gospodarcza Mohylewa w czasach pomiary włócznej“) (p. 466—506) ir „Mogiliovo prekyba XVI a.“ („Handel Mohylewa w XVI wieku“) (p. 507—530).

Apžvelgus rinktinėje įdėtas studijas ir straipsnius, telieka pasidžiaugti leidėjų ir redaktoriaus iniciatyva bei darbu, apgailestauti, kad ši knyga — rinktinės, o ne pilno Autoriaus raštų rinkinio I tomas. H. Lovmianskio svarbiausių Lietuvos istorijos darbų, sutelktų vienoje vietoje iš kartais sunkiai pasiekiamų leidinių, naujas leidimas akivaizdžiai rodo didžiulį šio įžymaus mokslininko įnašą į Lietuvos praeities tyrinėjimų aruodus. Reikia tikėtis, kad ši knyga bus ne tik pagarbos Autoriui pareiškimas, bet ir naujų istorikų kartų paskatinimas dirbti.

\* \* \*

Kai šis Lietuvos istorijos metraščio tomas jau buvo rengiamas spaudai, pasiekė skaudžią žinia — 1984.IX.4 profesorius Henrikas Lovmianskis mirė. Paskutinė Jo rankose laikyta knyga, kaip ir pirmoji, buvo skirta Lietuvos istorijai...

Zigmantas K i a u p a

**Krzysztof Pietkiewicz. Kiežgajowie i ich latyfundiom do połowy XVI wieku: Ze studiów nad rozwojem własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w Sredniowieczu.**— Poznań: Wyd-wo Nauk. Un-tu im. A. Mickiewicza, 1982.— 164 s., 4 tab., 12 m., 700+80 egz. (Un-t im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia, N 99)

Stambiosios žemėvaldos atsiradimas ir raida yra viena iš svarbiausių feodalizmo istorijos problemų. Nuo to, kada ir kokiais būdais ji ėmė formuotis, kas ją sąlygojo, priklauso daugelio kitų klausimų sprendimas. Nereikia pamiršti, kad, tyrinėjant šiuos klausimus, ypač pradiniame žemėvaldos formavimosi etape, galima remtis palyginti menkais to laikotarpio šaltiniais, dažnai prieštarinčiais, reikalaujančiais gebėjimo kritiškai juos įvertinti, racionaliai panaudoti vėlesnę medžiagą.

Šio nelengvo darbo ir ėmėsi lenkų istorikas Kristupas Petkevičius (Pietkiewicz), savo studijos objektu pasirinkdamas Kęsgailų giminę. Toks pasirinkimas, kaip rašo autorius, neatsitiktinis. Pirmiausia istoriografijoje ši giminė beveik netyrinėta, ją užgožė studijos apie Radvilas, Chodkevičius, Sapiegas ir kt. Tuo tarpu 1528 m. kariuomenės surašymas rodo juos buvus vienu iš seniausių ir stambiausių Lietuvos žemvaldžių (p. 5).

Monografijoje problema nagrinėjama 2 aspektais: genealoginiu ir turciniu. Paskutinytis dar išskaidomas į 3 susijusius klausimus. Pradžioje

aptariami stambiosios žemėvaldos atsiradimo ir raidos klausimai, paskui pateikiamos atskirų valdų apybraižos ir galiausiai palyginami autoriaus tyrinėjimo rezultatai su 1528 m. kariuomenės surašymo duomenimis.

Zinoma, būtų galima paprieštarauti dėl tokios dėstymo metodikos, nes, kaip ir pats autorius pastebėjo (p. 11), taip aiškinant klausimą, neišvengiama kartojimusi. Kartais jie net ne visai sutampa, pvz., dėl Milochnos Kęsgailaitės palikimo (p. 32 ir 74). Antra vertus, atskirų asmenų biogramų (charakteristikų) ir ypač dvarų apybraižų išskyrimas tampa ateities tyrinėjimų atsparos tašku.

Kalbėdami apie pirmąją monografijos dalį, norėtume atkreipti dėmesį į genealoginių ryšių svarbą klasinėje visuomenėje. Tai lyg šerdis, apie kurią įvairiais būdais ir priemonėmis lipdomas stambiosios žemėvaldos rūmas. Neretai sėkmingos vedybos atverdavo kelią į politinę karjerą, o ši savo ruožtu buvo vienas iš pagrindinių ūkinio potencialo, feodalinėje visuomenėje — žemėvaldos, augimo būdų. Suprasdamas tai, autorius asmenų biogramose, be giminystės ryšių, išryškino politinės veiklos, karjeros etapus, patikslino chronologiją ir kt. duomenis.

Darbe kalbama ne vien apie Kęsgailių giminę. Gudigirdo (*Gudigird, Gudigirdus*) atšakos (Kondratavičių, Zavišų ir kt.) tyrimai leido atskleisti kontrastą tarp 2 suskilusios Valimunto, Buškos s., giminės atšakų. Pirmieji (Kęsgailos) prasimušė į aukščiausias pareigybes valstybiniame gyvenime ir dėl to pasidarė vieni iš stambiausių Lietuvos žemvaldžių, antrieji (Gudigirdo palikuonys), neužimdami aukštų postų, turtu prilygo vidutinei bajorijai.

Aiškindamas Kęsgailių dvarų likimą po paskutinio vyriškos giminės atstovo Jono mirties 1554 m., autorius išplėtė tyrimų ratą į Zavišų ir Semetų gimines, kuriems pagal moteriškąją liniją atiteko valdos. Tai leido genealoginiu ir socialiniu požiūriu padaryti svarbią išvadą, kad giminystė su Kęsgailomis ir jų paveldėti turtai iškėlė Zavišas ir Semetas iš vidutinės bajorijos į priešakinę gretas krašto politiniame ir ūkiniame gyvenime (p. 143).

Lengviau orientuotis painiuose giminystės ryšiuose padeda autoriaus sudarytos 4 genealoginės lentelės. 2 pirmosios skirtos Žadora herbo (toliau — h.) Valimuntaičiams (Kęsgailos, Kondratavičiai, Zavišos, Daugėlos ir kt.), kitos — jų valdų paveldėtojams Zavišoms ir Semetoms (abiejų h. Gulbė).

Tačiau turimi šaltiniai kol kas neleido autoriui atsakyti į visus rūpimus klausimus. Lieka problemiški Gudigirdo Valimuntaičio giminėje Zavišų ir Daugėlų atšakų pradininkai, Kęsgailių giminėje — Rėkučiai ir kai kurios kitos jungtys. Problemą spręsti sunku dar ir dėl to, kad šaltiniuose tuo pačiu metu aptinkamos kelios Daugėlų, Zavišų giminės. Jas kartais galima atskirti tik pasitelkus heraldikos ir sfragistikos duomenis. Remdamiesi jais, norėtume pareikšti keletą samprotavimų šiuo klausimu, o kaip ta pačia proga ir papildyti. Visų pirma turime galvoje Zavišų ir Daugėlų genealogijas.

Autorius teisus, atmesdamas Vladislavo Semkovičiaus hipotezę, pagal kurią Cherubinas ir Serapinas Zavišaičiai buvo siejami su Rodivilo gimine, priėmusia Horodlėje h. Sulima, ir priskirdamas juos Valimunto giminei

(p. 25). Tokį teiginį patvirtina heraldikos duomenys. Zavišaičių palikuonys, rotmistras Albertas ir Ukmergės vėliavininkas Mikalojus Zavišos (lent. II, 4.4., 4.5.), naudojo, kaip ir kiti Valimunto palikuonys, h. Zadora, kuris aptinkamas jų antspaudoose<sup>1</sup>.

Lieka ne visai aišku, kodėl autorius, išplėtęs kitų Gudigirdo Valimuntaičio atšakų genealogines studijas, paliko nuošalyje Daugėlas (p. 27 ir lent. II, 2.3.), kurių tėvonija ir veikla glaudžiai susijusi su Maišiagala, kaip ir monografijoje aptariamų Kondratavičių (p. 24—25). Čia pateiksime keletą heraldikos duomenimis grindžiamų faktų.

1572.X.9 Mikalojus ir Jarošas Daugėlaičiai, Vilniaus vėliavininko Stanislovo Lenartaičio sūnūs, atsisakė globos teisių Vilniaus jėzuitų kolegijos naudai į šv. Trejybės altorių Maišiagalos bažnyčioje ir bet kokių pretenzijų į Bagdoniškių dvarą, kurį šiam altoriui fundavo Stanislovas ir Simonas Bagdonavičiai bei kiti asmenys. Dokumente minima, kad jiems ši teisė perėjo po tėvo Stanislovo Daugėlaičio, Lenarto s., mirties, o šis ją paveldėjęs iš savo brolio ir minėtų Daugėlaičių dėdės Lucko dekano ir Vilniaus kanauninko Alberto<sup>2</sup>. Sutvirtindami šį dokumentą, abu broliai prikabino antspaudus su h. Zadora. Žinomas ir jų dėdės Alberto to paties herbo antspaudas, kurį jis pridėjo 1551.VII.20 prie kvito, vykdydamas valakų reformą Slonimo paviete<sup>3</sup>.

1529.V.20 kilmingieji ponai Lenartas ir Jokūbas Stankovičiai Butvidavičiai laidavo Tekeniškių pievos pardavimo aktą ir pridėjo antspaudus su h. Zadora. Lenartas laidavo ir 1542.VIII.12 aktą<sup>4</sup>. Jo brolių Jokūbą sutinkame dar 1529.VIII.14 kartu su kitais bajorais dovanojantį Maišiagalos bažnyčios altarijai valstietį, o 1533.VII.6 — Maišiagalos bažnyčios laiške Vilniaus vyskupui, kuriame jis minimas tarp šv. Martyno altoriaus globėjų<sup>5</sup>. Šiais atvejais jis antspaudavo tuo pačiu spaudu. Manytume, kad čia minimas Lenartas Stankovičius Butvidavičius yra Stanislovo ir Alberto Daugėlaičių tėvas, o Mikalojus ir Jarošo Daugėlaičių — senelis. Ar Lenarto tėvas, kiek galima spręsti iš tėvavardžių, Stankus Butvidavičius turi ką bendra su literatūroje aptinkamu 1507 m. Stankumi Daugėlaičiu<sup>6</sup>, ar autoriaus minimu Stankumi Sudivojumi (lent. I, 4.7.), tuo tarpu atsakyti negalime.

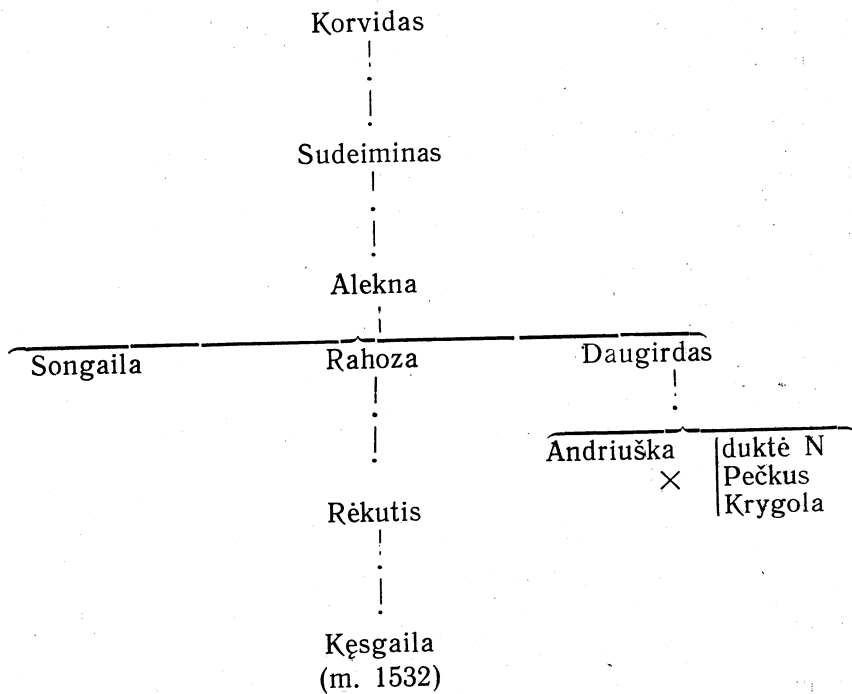
Galima būtų pageidauti gilesnių sudvigubintų pavardžių studijų. XVII a. vidurio šaltiniuose ir heraldinėje literatūroje sutinkama Daugėlų-Zavišų pavardė lyg rodo bendrą jų kilmę. Gali turėti istorinį pagrindą ir istorinės tradicijos išlaikyta Daugėlų-Jaunučių pavardė.

Norėtume pažymėti, kad Kondrato Gudigirdaičio anūkas Stanislovas Kondratavičius buvo vedęs Elžbietą Venclovaitę. Jie abu 1557.VII.6 parėdavė 2 tarnybas Deltuvoje<sup>7</sup>. Šiai giminei priklauso ir Albertas Kondratavičius, Lukošiaus sūnus. Jis 1549.V.30 perleido 2/3 Baltininkų dvaro Montautams, kurie dar anksčiau 1/3 buvo pirkę iš jo tėvo Lukošiaus Kondratavičiaus, Mykolo sūnaus<sup>8</sup> (lent. II, 4.2. ir 3.5.).

Pagaliam lieka ne visai aiškus Kešgailų-Rėkučių klausimas. Ignotas Bušinskis buvo iškėlęs mintį, kad jie atsirado po Stanislovo Kešgailos, Jono s., vedybų su vienturte Žemaičių bajoro Rėkučio dukra kartu su jos paveldėtomis valdomis prie Kražių. Autorius tokią galimybę paneigė. Monografijoje mėginama Rėkučių kilmės ieškoti Kražių valdų dalybose tarp

Jono Kęsgailos sūnų. Vyresnės Kęsgailų linijos (pradininkas Stanislovas) nuosavybei atskirti ir buvęs įvestas Rėkučių pavadinimas, kuris vėliau perėjo į kai kurių Kęsgailų pavardes. Tiesa, K. Petkevičius pripažįsta, kad toks pavadinimas galėjo atsirasti adoptacijos būdu (p. 39, 108—109).

Povilo Karazijos kolekcijoje saugoma vadinamoji Kęsgailų-Daugirdų genealogija, kuri, kaip galima spėti iš minimų asmenų, buvo sudaryta XVI a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje—septintajame dešimtmetyje. Atrodo, ji turėjo paaiškinti kai kurių Ašmenos paviete buvusių Kęsgailų valdų perėjimą iš vienu rankų į kitas. Tai labai svarbus ir palyginti retas to meto šaltinis, juo labiau kad jame minimi kai kurie asmenys iš kitur nežinomi, o giminės pradininkai neabejotinai siekia XIV amžių<sup>9</sup>. Recenzijos apimtis neleidžia kritiškai peržiūrėti kiekvieną giminystės ryšių grandį. Bet ir be to galima papildyti mūsų žinias apie Lučajų ir Zanoročės bei Rakovo ir Kasutos valdas (p. 127, 132). Antra, kaip matyti iš genealoginės lentelės, sudarytos pagal minėtą šaltinį, joje sujungtos į vieną grandį 2 giminės.



Andriuška Daugirdas h. Pomian sutinkamas šaltiniuose ir literatūroje. Jo sesuo Elena (genealogijoje vardu neminima) buvo ištekėjusi už kunigaikščio Petkaus Irikovičio<sup>10</sup>, kurį Juzefas Volfas skiria kunigaikščiams Svirskiams ir vadina Pričovičiu<sup>11</sup>. Atrodo, kad tai tas pats Petkus Krygola. Šaltinių stoka neleidžia identifikuoti kitų Daugirdo brolių, o juo labiau — pirmtakų.

Genealogijoje minimas Kęsgaila yra ne kas kitas, kaip Žemaičių seniūnas Stanislovas, Stanislovo sūnus. eigu Rėkutį galime laikyti jo tėvu Stanislovu, tai Rahoza — jokiais būdais jo seneliu. Vadinasi, šiuo atveju galimi 2 keliai. Arba Rahoza adoptavo Stanislovą Kęsgailą, Jono s., arba šis vedė Rahozos dukterį. Vienu ir kitu atveju Rėkūtis yra pagrindinė abiejų giminių jungtis.

Keletą žodžių dar apie antrąją monografijos dalį. Svarbiausią vietą joje užima Kęsgailų latifundijos (stambiosios žemėvaldos) istorija, kurioje autorius skyrė 3 raidos etapus. Pirmasis apima iki 1450 metų. Jam būdinga tai, kad latifundija formuojasi etnografinėje Lietuvoje, iš esmės Kęsgailų giminės lopšyje — Deltuvoje, o nuo XV a. antrojo dešimtmečio — ir Žemaitijoje. Antrasis etapas — 1450—1532 m. — neatsitiktinai vadinamas latifundijos suklestėjimo laikais. Šiuo metu ji išplinta į slaviškas LDK žemes, kartu nemaža valstybinių žemių pereina Kęsgailų kontrolėn. Pastebima ir kokybinių poslinkių, kai XV a. antrojoje pusėje, pradėjus dalyti dvarus už tarnybą, ima formuotis vasalinė bajorija. Trečiasis etapas apima latifundijos smukimo laikotarpį 1532—1554 metais.

Monografijoje dvarų apybraižos pagal jų dydį ir išorinę struktūrą suskirstytos į 3 grupes. Pirmajai priklauso 8 dideli dvarų kompleksai su stambia gyvenviete arba pilimi, dažnai apimantys daugiau kaip 300 dūmų. Iš jų 3 — Žemaitijoje, 1 — Aukštaitijoje ir 4 — kitoje LDK teritorijoje. Tai 72% visų Kęsgailų valdų. Antrajai grupei skirti 50—300 dūmų dydžio dvarai, sudarantys apie 20% visų valdų. Paskutinėje išvardijami pavieniai keliolikos tarnybų kaimai. Aiškumo dėlei autorius įdėjo 12 pagal regionus sudarytų žemėlapių, kuriuose lokalizuoti ne tik stambūs ūkių ir administracijos centrai, bet ir kaimai.

Autorius tyrinėjimui dar kartą parodė, kad LDK stambiosios žemėvaldos augimo pagrindą sudarė valstybinės dovanotos žemės, o šalia jų ir kitos įgijimo priemonės: vedybos, palikimai, pirkimas, adoptacija.

Aptariant monografiją, daugiau dėmesio skirta pirmajai jos daliai ir tik prabėgomis apžvelgta ne mažiau svarbi ir gausiai šaltiniais grindžiama antroji, kurioje daugelio keliamų ir sprendžiamų problemų prioritetą priklauso pačiam autoriui. Baigdami norėtume pridurti, kad mūsų pareikštos mintys ir papildymai iš Lietuvos archyvų nesumenkina šio darbo vertės ir juo labiau nekeičia autoriaus padarytų išvadų.

<sup>1</sup> 1558.X.12, Zeimiai. Sutartis tarp Polianskio ir Volodkovičiaus.— Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas (toliau — CVIA), f. 525, ap. 8, b. 595, l. 4<sup>v</sup>; 1565.V.7, Balninkai. Garšvėnų dvaro pardavimo aktas.— CVIA, f. 1281, ap. 1, b. 245, l. 5<sup>v</sup>.

<sup>2</sup> Lietuvos TSR MA Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau — MAB), f. 6—235, Plg.: J a s a s R. Pergamentų katalogas.— V., 1980, p. 253, Nr. 629.

<sup>3</sup> CVIA, f. 458, ap. 1, b. 724, l. 13.

<sup>4</sup> CVIA, f. 1177, ap. 1, b. 165, l. 1, 3.

<sup>5</sup> MAB, f. 3—93, 104. Plg.: J a s a s R. Min. veik., p. 133, 145.

<sup>6</sup> Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku.— W-wa, 1883, s. 47.

<sup>7</sup> Lietuvos metrika (toliau — LM), mikrofilmas gautas iš TSRS centrinio valstybinio senųjų aktų archyvo Maskvoje. Saugomas CVIA, kn. 34, l. 584<sup>v</sup>—587.

<sup>8</sup> Ten pat, l. 622—623<sup>v</sup>.

**Henryk Wisner. Rozróżnieni w wierze: Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku.**— W-wa: Książka i Wiedza, 1982.— 216 s., 9650+350 egz.

Be plačiai ir gerai mūsų tyrinėtojams žinomų LLR istorikų prof. dr. Ježio Ochmanskio ir dr. Marcelio Kosmano, jau senokai tyrinėjančių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos problemas, daug toje pačioje srityje yra pasidarbavęs ir dr. Henrikas Visneris. Paskutiniuoju metu visi trys jie bene daugiausia yra paskelbę darbų apie LDK. Lenkijos Mokslų Akademijos Istorijos instituto mokslinis bendradarbis H. Visneris pirmąjį mokslinį straipsnį išspausdino 1967 metais. Nuo to laiko yra paskelbęs apie 40 mokslinių straipsnių, išleidęs 6 knygas. Jo veikalai liečia iš esmės vieną LDK laikotarpį — XVI a. pabaigą—XVII a. vidurį. Autorius jau kuris laikas tyrinėja LDK politinį statusą Respublikoje, bajorijos politines pažiūras, seimelius, konvokacijas, konfesinius santykius, LDK kariuomenės organizavimą, jos struktūrą, militarines galimybes. Daugiausia jo darbų išspausdinta atskirais straipsniais įvairiuose LLR serijiniuose bei periodiniuose moksliniuose leidiniuose ir ne taip lengvai surandami. Stambūs veikalai yra studija apie XVII a. pirmosios pusės Lietuvos kariuomenę<sup>1</sup>, studija apie Kristupo Radvilos ir karaliaus Zigmanto Vazos politinius santykius<sup>2</sup>, monografija apie XVI a. pabaigos—XVII a. bajoriškąją

<sup>9</sup> MAB, f. 264—1279. Be v. ir m. Publikuojama laikantis originalo rašybos, tik su moderninta raidžių s, z, y su taškais rašyba, sudėti skyrybos ženklai, o žodžiai ir sakiniai, originale pradėti rašyti iš naujos eilutės, čia atskiriami brūkšneliu. Vandenženklis nėra. Raštas XVI a. vidurio.

Korwyd urodzyl Sudeymyna. | Sudeymyn urodzyl Olyechna. | Oliechno urodzyl trzech synow: Sagaylla, Rahożę, Dowgyrda. Sagayllo nie myal potomstwa, dzierszal Oszunycze y Czieszylow. Po smierczy ye<sup>o</sup> wzientho Oszunycze y Czieszylowo na krolya y prz/y/wroczono<sup>a</sup> do Krewa. Pothem Oszunycze y Czieszylowo knyaz Mychaylo Msczylawsky wysluszyl tho ymyenye na krolyu. | Rahoza urodzyl Rekuzya, then dzierszal ymienye Luczay y Zanorocze. | Rekuzy | urodzyl Kiezgalla. | Kiezgal dzierszal ymyenye Luczay, Kassuthę, Rakowo, Oskoczycze. Luczay zastawyl sludze swemu Yundzylowu. Rakowo, Oskoczycze, Kassuthę zastawyl knyazyu Sluczkiemu. Luczay u Yundzylu wykupyl pan Hliebowycz woyewo/da/<sup>a</sup> Vyliensky. | Kassuthę, Rakowo u knyazyu Sluczkie<sup>o</sup> wykupyl biskup Szmo/dz/ky<sup>a</sup> Wierzbyczky. Po smierczy biskupa spadlo tho na bratha ye<sup>o</sup> Wierzbyczkie<sup>o</sup>. Po Wierzbyczkym theras dzierszy knyaz Wysznyewieczky pc paniey malszoncze. | [1<sup>v</sup>] Dowgyrd urodzyl Andruszka y dziewkę yedne. Andruszko nye myal potomstwa. | Ta syostru ye<sup>o</sup> byla za knyaziem Pieczkiem Krygolem. Po smierczy Andruszkowey ymyona ye<sup>o</sup> dostaly się Kuczkowey<sup>b</sup>. Knyahyny Pieczkowa po smierczy /.../<sup>c</sup> na oltarz Wyliensky Manczenyętha yedno szecz slusz/b/<sup>a</sup> | Manka | Sawyczy | na Krywom | Skrzepka na Szereszy.

<sup>a</sup> Raidės išblukusios. <sup>b</sup> Po žodžio paliktas tarpas 1 žodžiui. <sup>c</sup> Zodis neįskaitomas, gal „iego“ ar „swey“.

<sup>10</sup> LM, kn. 34, l. 604—606.

<sup>11</sup> Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— W-wa, 1895, s. 505.

Edmundas Rimša

<sup>1</sup> Wisner H. Wojsko Litewskie I połowy XVII wieku.— In: Studia i materiały do historii wojskowości. W-wa, 1973, t. 1, cz. 1, s. 61—138; 1976, t. 20, s. 5—26; 1978, t. 21, s. 45—148.

<sup>2</sup> Wisner H. Król i książę: Konflikt między Zygmuntem III Wazą i Krzysztofem Radziwiłłem.— Rocznik Białostocki. W-wa, 1972, t. 11, s. 53—100.

Lenkiją<sup>3</sup> ir kt. Spaudai yra įteikęs knygą apie Kirchholmo mūšį (1605). H. Visneris yra vienas iš daugiatomės „Lenkijos diplomatijos istorijos“ bendraautorių<sup>4</sup>. Jo veikalai, pasižymintys autentiškų šaltinių gausumu, informatyvumu, išvadų pagrįstumu, gerai žinomi visiems, kas tyrinėja XVI—XVII a. LDK istoriją.

Paskutiniaisiais metais pasirodžiusi nauja H. Visnerio knyga „Tikybos išskirti. XVI—XVII a. LDK ir Lenkijos religinis gyvenimas“ neišina iš jau anksčiau autoriaus tyrinėtų problemų rato, tačiau joje keliami naujų klausimų, kitaip interpretuojami kai kurie istorinio proceso momentai. Knyga susideda iš tokių skyrelių: „Įvadas“, „Respubliką reikia vairuoti kaip laivą“, „Panaikinta dvasininkijos jurisdikcija“, „Neturime gėdytis to, kad esame lietuviai“, „Apie sumišimus“, „Disidentas — konvokacinio seimo maršalka“, „Pasisakau už Vladislavą kaip karalių“, „Kėdainiai“. Pabaigoje pridėta pavardžių ir geografinė rodyklė.

Iš pirmo žvilgsnio skyrelių antraštės atrodo lyg ir visai autonomiškos, tačiau iš tikrųjų skyreliai turi organišką ryšį. Juos sieja sprendžiamų klausimų trikampis: feodalinė visuomenė—federacinė valstybė—konfesija. Autorius jau seniai tyrinėja LDK santykius su Lenkija ir šiame darbe daug ką iš tos problematikos galėjo pagilinti ir apibendrinti. Apskritai knygoje apžvelgta LDK ir Lenkijos feodalinės visuomenės konfesinė struktūra, konfesijų politinis, materialinis ir socialinis skirtumas, jų bendruomenės narių teisės ir padėtis, konfesijų tarpusavio bei jų ir valstybės santykiai, koks buvo konfesinių prieštaravimų santykis su feodalinės visuomenės pilietinėmis pareigomis, su tos visuomenės politine kultūra. Iš esmės knygoje sprendžiama, kaip praktiškai visuomeniniame to meto LDK ir Lenkijos gyvenime pritaikyti 1573 m. Varšuvos konfederacijos nutarimą „išsaugoti taiką tarp skirtingų ir įvairių tikybų bei apeigų žmonių“<sup>5</sup>. Kaip žinoma, šis nutarimas buvo įrašytas ir į III Lietuvos Statutą ir tokiu būdu skirtingų konfesijų tolerancija buvo įteisinta LDK beveik visam feodalinės santvarkos laikotarpiui. Tai savo ruožtu legalizavo nepakantumą smurtui, prievartai. Tačiau iš tikrųjų nei Varšuvos konfederacijos nutarimas, nei to nutarimo esmės įrašymas į III LS neapsaugojo reformų nuo smurto, apie kurį autorius rašo skyrelyje „Apie sumišimus“. Todėl 1605, 1606, 1611, 1613 m. ir vėlesniuose seimuose buvo keliamas klausimas dėl visų konfesijų sulyginimo, pateikiama net konstitucijų projektų. Aktyvus šios idėjos įgyvendinimo šalininkas buvo Kristupas Radvila, kurio veiklai nagrinėti autorius paskyrė nemažą vietos. Visos konfesijos nebuvo sulygintos, ir net buvo priimta prieš arijonus nukreipta konstitucija. Tačiau, nežiūrint to, protestantai dalyvavo valstybės politiniame gyvenime. Skyrelyje „Disidentas — konvokacinio seimo maršalka“ autorius apžvelgia, kaip kalvinistas K. Radvila, šiaip jau visada ieškojęs būdų, kaip panaikinti religinę nelygybę, anot autoriaus, maršalkaudamas sumaniai siekė, kad būtų išvengta visuomenės konfesinės konfrontacijos (p. 131), nes tuo metu Respublikai dėl iš išorės iškilusio pavojaus buvo itin reikalinga ramybė.

<sup>3</sup> Wisner H. Najjaśniejsza Rzeczpospolita: Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI—XVII wieku.— W-wa, 1978.

<sup>4</sup> Historia dyplomacji polskiej.— W-wa, 1982.— T. 2, 1572—1795.

<sup>5</sup> Volumina legum.— SPb., 1859, t. 2, p. 124.

Taip elgtis buvo priverstas ne jis vienas. Stebint autoriaus pateiktus konfesinius susidūrimus Lietuvoje, juose nematyti pasauliečių aukštų dignitorių, jie gina disidentų interesus legaliais, įstatymais grindžiamais būdais. Net ir aukštų dvasininkų ryšys su neramumais, smurtu jiems patiems nemalonus — stengiamasi kuo greičiau viską taikiai užbaigti, atlyginti padarytus nuostolius. Tai, žinoma, ne filantropija, o atsitraukimas, pajutęs, kad peržengta viešosios nuomonės šiuo klausimu riba, pažeista tradicinė politinė kultūra. XVI a. pabaiga—XVII a. pirmoji pusė buvo neramus laikotarpis. Respublikos saugumui, LDK sienoms nuolatos kildavo naujų pavojų. Valstybės priešakyje stovėjusiems dignitoriams tai buvo žinoma geriau negu bet kam kitam. Tad organizuoti ar remti konfesinius susidūrimus buvo daugiau negu lengvabūdiška. Feodalinės valstybės interesai stovėjo aukščiau už konfesinius. Todėl visiškai suprantama minėta K. Radvilos pozicija konvokaciniame seime arba autoriaus aprašytas K. Radvilos ir Lietuvos primo Vilniaus vyskupo Benedikto Vainos dalykinis pokalbis, sustiprėjęs politiniams pavojams po Zigmanto Vazos mirties (p. 111). Konfesinius neramumus smerkė ne vien aukštieji dignitoriai. Analizuodamas seimelių dokumentus, autorius atskleidė, kad jų nerėmė ne vienas LDK pavietas, kad reikalavo patraukti atsakomybėn neramumų iniciatorius. H. Visneris pateikė informaciją apie riausių kėlėjams uždėtas bausmes (iki mirties bausmės imtinai). Autorius pažymi, kad beveik per 100 m. Respublikoje dėl religinių neramumų keli žmonės buvo nubausti mirtimi, keli žuvo per susirėmimus. Nuo didesnių nuostolių apsaugojo visuomenės opinija ir teisinės sankcijos. Lyginant LDK buvusių privačius tarpusavio feodalų užpuolimus su konfesiniais susidūrimais, paskutiniai buvo labai nežymūs.

LDK santykiai su Lenkija ar karaliaus rūmais iš esmės nagrinėjami skyreliuose „Neturime gėdytis to, kad esame lietuviai“, „Pasisakau už Vladislavą kaip karalių“ ir „Kėdainiai“, nors šie klausimai iš dalies liečiami ir kitur. Autorius čia ieško Respublikos federacinių valstybių politinių, teisinių, ekonominių ir moralinių ryšių ir LDK bei Lenkijos skirtumų. Šį klausimą sprendžia, pasitelkęs daugumą ryškiausių ir iškalbingiausių politinio, teisinio, literatūrinio, konfesinio gyvenimo momentų. Čia jis juos analizuoja, lygina ir vertina. Taip atskleidė LDK ir Lenkijos feodalų luomus siejusius interesus ir daugybę konkrečių tradicinių politinio, ekonominio bei dvasinio gyvenimo pusių, kurios liko svetimos vienam ar kitam federacijos politiniam vienetui. H. Visneris daro išvadą, kad kultūrinis LDK bajorijos lenkėjimas nereiškė „politinio sulenkėjimo“, nes ji suvokė savo valstybę — LDK — atskirai nuo Lenkijos ir Sarmatijos praeities, o supratimo dėl priklausymo vienai bajorų tautai formavimasis nesiderino su vienos valstybės supratimu (p. 78—81). Lietuvos bajorijai pranašumo ir atskirumo pamatą teikė romėnų kilmės teorija. Visa jos praeitis, feodalinės privilegijos remdavosi LDK istorija, jos valdovais (p. 74—76). Tačiau ji nesistengė pernešti savo tradicijų, kalbos, teisės į Lenkiją, ką darė šios bajorija LDK atžvilgiu. Apibendrinęs Respublikos federacijos pamatus, jų struktūrą, autorius pažymi, kad, užmiršus vieną iš dviejų dalykų — bajoriškąsios tautos vieningumą ir dviejų Respublikos valstybių — LDK ir Lenkijos — atskirumą, vertinant praeities procesus,



imama klaidingai motyvuoti (p. 81). Deja, istoriografijoje šitokio užsimiršimo dar gausu, nors pats H. Visneris su niekuo konkrečiai nepolemizuoja.

Skyrelyje „Pasisakau už Vladislavą kaip karalių“ autorius aptaria neilgą laikotarpį — bekaralmetį po Zigmanto Vazos mirties, atskleidžia giliau netyrinėtą LDK feodalinės visuomenės poziciją tuo komplikuoitu laikotarpiu: jos požiūrį dėl krašto saugumo, santykių su kaimynais reguliavimo, Respublikos—Švedijos sąjungos sudarymo, naujo karaliaus kandidatūros. Išryškėja ypatinga K. Radvilos politinė veikla. Jo plačiausia korespondencija su visos LDK feodalinė visuomene, Prūsijos miestais, Lenkijos senatoriais aiškiai rodo, kad K. Radvila buvo stambi ne tik LDK, bet ir Respublikos politinė figūra. Tai nepaprasto politinio aktyvumo asmuo, galintis vadovauti LDK politiniam gyvenimui, pajėgiantis formuoti politines tendencijas. Jis telkė LDK feodalinę visuomenę savarankiškai ir atskirai pozicijai per elekciją. Turint galvoje, kad ankstesnės elekcijos vyko be LDK atstovų, ši bendroji rodė naujus Respublikos federacinių santykių poslinkius. H. Visneris šią elekciją laiko „vienos Respublikos pergale“ (p. 174). Žinoma, tai dar reiktų visapusiškai pagrįsti, nes kitame skyrelyje autorius jau kalba apie savarankišką LDK, o ne Respublikos gynybą nuo svetimos kariuomenės (p. 178).

Remdamasis politiniu LDK ir Lenkijos skirtumu, autorius naujoviškai vertina Kėdainių sutartį, arba uniją. Čia reiktų priminti, kad šį sudėtingą įvykį autorius jau seniai tyrinėja. Prieš kiek laiko pasirodė atskiras tam skirtas H. Visnerio straipsnis<sup>6</sup>. Lenkų istoriografijoje tai iš esmės naujas požiūris į 1655 m. įvykius. Jis pakartotas ir šios knygos skyrelyje „Kėdainiai“. Autorius atmetė XVII a. dėl kontrreformacijos kilusią ir paskui istoriografijoje įsitvirtinusią mintį, kad Kėdainių sutartis buvo LDK disidentų užmačia ir sudaryta jų interesais.

Čia neminėsime vieno kito netikslumo, nes jie nekeičia darbo esmės. Knygą autorius pavadino bruožais, pratarmėje nurodė daug siauresnį uždavinį, negu kad sprendė. H. Visnerio veikalas prisideda prie svarbių XVII a. politinio ir visuomeninio gyvenimo problemų sprendimo.

Antanas Tyla

**Janusz Byliński. Dwa sejmy z roku 1613.**— Wrocław: Wyd-wo Un-tu Wrocławskiego, 1984.— 278 s., 700 egz. (Acta Universitatis Wratislaviensis N 689. Prawo CXVII)

Paskutiniaisiais dešimtmečiais Lenkijos Liaudies Respublikos istoriografijoje žymią vietą užima sistemingas XVII a. Respublikos seimų tyrinėjimas, viena po kitos pasirodančios šiai problematikai skirtos monografijos, straipsniai. Dabar jau galima pasakyti apie daugiausia šioje srityje dirbančius tyrinėtojus ir apie didžiausio dėmesio susilaukusius to amžiaus dešimtmečius. Produktiviausi seimų problematikos tyrinėtojai yra Stefania Ochman, Ana Filipčak-Kocur, Janušas Bylinskis ir Janas Seredyka. Jie tyrinėja XVII a. antrojo trečiojo dešimtmečio ir to amžiaus vidurio

<sup>6</sup> Wisner H. Rok 1655 w Litwie: Pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznania-wa.— In: Odrodzenie i Reformacja w Polsce.— Wrocław etc., 1981, t. 26, s. 83—103.

seimus. Šiais metais pasirodė nauja J. Bylinskio monografija, skirta dviem 1613 m. seimams: eiliniam II.28—IV.2 ir nepaprastajam XII.3—28. Autorius gerai pažįsta epochą; ši monografija ne pirmoji — 1970 m. pasirodė jo knyga apie 1611 m. seimą. Naująją monografiją sudaro įvadas, 11 skyrių ir priedai. Knygoje nagrinėjamus klausimus atskleidžia skyrių pavadinimai: 1. Dėl Monomacho kepurės. 2. Seimelių kampanija. 3. Seimo atidarymas. Senatorių votos. 4. Atstovų rūmuose. 5. Derybos su užsieniečių pasiuntiniais. 6. Užbaigimas (seimo). 7. Tarp seimų. 8. Seimeliai prieš nepaprastąjį seimą. 9. Nepaprastasis seimas. 10. Reliaciniai seimeliai ir konfederacijos pabaiga. 11. Baigiamosios pastabos. Prieduose yra abiejų seimų nustatyta asmeninė sudėtis, bibliografija (kur kažkodėl nurodyta tik archyvinių šaltinių signatūros ir paskelbtos dokumentų publikacijos, o kita literatūra visai nenurodoma), reziumė prancūzų ir vokiečių kalbomis, pavardžių rodyklė.

Kaip lenkų istoriografijoje įprasta, šiame darbe panaudota daug naujos archyvinės medžiagos, kuri praturtina tiek to laikotarpio faktus, tiek leidžia geriau suprasti ir įvertinti autoriaus daromų išvadų pagrįstumą. J. Bylinskis atskleidė to laikotarpio sudėtingumą, iškilusias vidaus ir užsienio politikos problemas, priežastis, kurios vertė tais pačiais metais šaukti du seimus; remdamasis seimelių instrukcijomis, išnagrinėjo priešseimines kampanijas, seimeliuose vyravusį požiūrį į karaliaus rūmų seime numatytus svarstyti klausimus, politinių grupuočių programą, jų santykį su karaliaus rūmais. Palyginti neblogai pavyko atskleisti opozicijos interesus, jos veiklą. Daugiausia vietos — beveik pusė knygos teksto — skirta abiejų seimų eigai apibūdinti. Autorius seimus nagrinėjo chronologiškai, nesiimdamas vienoje vietoje spręsti klausimo, kuris buvo diskutuojamas per visą seimą. Visa seimo eiga aprašoma dienoraščio forma. Toks plastiškas apibūdinimas gerai atskleidžia seimo atmosferą, tačiau skaitytojui daug sunkiau sekti, kaip sprendžiama viena kuri problema. Abu seimai buvo nevienodi — eilinis daug įvairesnis, atspindintis daugelį Respublikos vidaus gyvenimo problemų. Todėl jam autorius skyrė daugiau vietos negu nepaprastajam.

Abu seimai buvo sušaukti dėl tų pačių priežasčių. J. Bylinskis pratarė meje pažymėjo, kad 1613 m. „valstybė buvo ypač kritiškoje finansinėje būklėje, kurią sukėlė ne viena, o bent kelios kariuomenės konfederacijos“ (p. 3). Iš tikrųjų abu seimai sprendė, galima sakyti, tą patį klausimą — mokesčių užsidedimą. Tačiau tik iš paviršiaus atrodė, kad svarbiausias klausimas buvo gelbėjimasis nuo neapmokėtų konfederatų, pasitraukusių iš Smolensko ir kitų Rusijos vietų, kur juos buvo nusivedęs karalius Zigmantas Vaza, norėdamas atsisėsti į caro sostą. Taigi konfederatai tebuvo karaliaus rūmų užsienio politikos rezultatas. Į eilinį seimą karalius atvyko iš karo lauko, tikėdamasis išgauti iš feodalinės visuomenės lėšų susikondederavusiai kariuomenei atlyginti ir karui dėl caro sosto tęsti. Pagaliau jo politiniai siekimai tuo nesiribojo. Kreipdamasis į seimelius ir nepaisydamas susidariusios kritiškos būklės, karalius prašė apgalvoti, kaip jam atgauti tėvoniją — Švedijos sostą. Ziūrint šių dienų akimis, tai daugiau negu nerimta, tai valstybės stūmimas į tik ką neseniai sudarytų paliaubų su Švedija ardymą, į karo atnaujinimą. J. Bylinskis argumentuotai paro-

dė, kaip išsiskyrė karaliaus rūmų ir bajorijos interesai. Ir vienam, ir kitam karaliaus sumanymui reikėjo lėšų, kurių jis galėjo gauti tik iš mokesčių, maitų, aukų. Konfederatai reikalavo 6—8 mln. auksinų. Todėl reikėjo, kad seimas nutartų ne mažiau kaip po 5 rinkliavas nuo valako. Tuo tarpu seimo atstovai nesiskubino apsispręsti. Diskusijos dėl mokesčių vyko per visą eilinį seimą. Atstovai iškeldavo kitas problemas, niekuo nesusijusias su karaliaus rūmų uždaviniais, bet labai aktualias feodalinei visuomenei. Tarp jų buvo visų religijų lygybė, dėl ko vyko griežti debatai. Evangelikai tuo klausimu buvo parengę konstituciją, bet ji taip ir liko nepatvirtinta. Ši problema ypač aktuali Lietuvos kitatikiams, kurie 1611 m. nukentėjo nuo sufanatintos visuomenės dalies. Aktyvus religinės lygybės gynėjas seime buvo Lietuvos taurininkas Jonušas Radvila. Monografijoje, remiantis seimo kronika, plačiai pateikta debatų eiga, nurodytos jėgos, kurios priešinosi minėtai konstitucijai. Įdomu, kad šios krašto ramybę garantuojančios konstitucijos priešininkų barikadoje atsirado ir Lietuvos kancleris Leonas Sapiega (p. 119), išleidęs III Lietuvos Statutą, kuriame buvo įteisintas 1573 m. Varšuvos konfederacijos nutarimas dėl visų religijų tolerancijos.

Be to, nepritarta karaliui dėl caro sosto siekimo. Lietuvos priešseimiuose seimeliuose buvo griežtai kritikuojamas be valdančiųjų luomų sutikimo pradėtas karas su Rusija, tiesiog reikalaujama sužinoti, kas organizavo karą, ir nubausti. Karas dėl Livonijos jau pakankamai buvo priverginęs visus Lietuvos feodalinės visuomenės sluoksnius, dauguma juo bodėjosi, ir karas su Rusija buvo nepopuliarus. Todėl neatsitiktinai ir senate, kur taip pat nesutarta dėl tolesnio užsienio politikos kurso, išsiskyrė Lietuvos senatorių pozicija. Šiaip jau regalistas Lietuvos kancleris L. Sapiega senate pasakytoje kalboje kritikavo karaliaus rūmų politiką Rusijos atžvilgiu, dėl pavojingos Lenkijos kariuomenės veiklos prie pietinių sienų (p. 67—69). Čia vertėtų priminti, kad kiek anksčiau L. Sapiega su užsidedimu palaikė karaliaus karinius planus. Toks Lietuvos kanclerio atširbojimas nuo rūmų politikos 1613 m. pradžioje neatsitiktinis — jis plaukė iš nusiaubtos Lietuvos būklės, iš LDK sienoms išaugusios grėsmės. Seimas atmetė karo dėl caro sosto sumanymą ir pasiūlė pradėti derybas su Rusija. Tačiau kartu nei eiliniame, nei nepaprastajame seime nebuvo nieko numatyta dėl kol kas nesaugių rytinių LDK sienų. Toks karaliaus rūmų abejingumas Lietuvoje dar labiau sustiprino iki tol jiems buvusią negausią opoziciją, prie jos prisidėjo net karaliui ištikimas buvęs, M. Zebžydovskio rokošą slopinęs Lietuvos didysis etmonas Jonas Karolis Chodkevičius, kuris, galima sakyti, su susikonfederavusia kariuomene vienas buvo paliktas susidoroti su karaliaus sukeltos tarptautinės krizės sunkumais. Jis kritikavo abiejų seimų nutarimus, karaliaus patarėjus ir feodalus. Autoriaus nuomone, Chodkevičiaus paveiktas Oršos seimelis per savo pasiuntinius apkaltino karalių, kad, jam valdant, Lietuva buvo sugriauta, nuniokota (p. 233). J. Bylinskis pateikė daug naujos archyvinės medžiagos apie opoziciją Lietuvoje antrojo seimo nutarimams, apie protestacijas. Tačiau nesiėmė nagrinėti taip sustiprėjusios opozicijos priežasčių, neaptarė nei Lietuvos, nei Lenkijos ekonominės padėties, ūkio, prekybos konjunktūros. Todėl karaliaus atsakymas, kuriuo bajorija kaltinama nenoru

rūpintis valstybės reikalais, Oršos pavietai atstovui, atrodo, lyg ir laikomas tikrąja bei vienintele priežastimi. Matyt, lėmė ne vien tai. Juk, protestuodami prieš seimo nutarimus, kai kurie pavietai, Zemaitija prašė karalių sušaukti Lietuvos konvokaciją savo likimui apsvarstyti. Didelę reikšmę turėjo autoriaus keliuose vietose paminėtas iškilęs išorės pavojus, kuriam atremti nebuvo numatyta priemonių ir tuo rūpintis turėjo pati LDK feodalinė visuomenė. Kraštas buvo nuvargintas į vieną ir kitą pusę žygiavusių kariuomenės dalinių, konfederatų. Ypač tai jautėsi rytinėse LDK vadijose. Žinoma, ne visos Respublikos buvo tokia padėtis. Tuo tarpu mokesčiai visiems buvo dedami vienodi. Tai ir kėlė vienur kitur nepasitenkinimą, o nuvargintas Oršos pavietas kreipėsi paramos net į Lenkijos bajoriją (p. 238).

Nežiūrint į visus kilusius prieštaravimus, seimai išsprendė opiausių klausimą — numatė mokesčius, ir jų įplaukoms atsilyginta konfederatams, kurių savivaliavimas buvo geriausias akstinas greičiau surinkti reikiamą pinigų sumą. Eiliniame seime nutarta sumokėti po 3 rinkliavas ir kitus įprastus mokesčius, nepaprastajame — 6 rinkliavas. Autorius pažymi (p. 242), kad tai buvo pirmas atvejis, kai karaliui pavyko per metus išreikalauti 9 rinkliavas. J. Bylinskio apskaičiavimu, iš tų visų mokesčių kariuomenės konfederatams buvo sumokėta 5 380 974 auksinai (p. 239). Autorius neskirstė, kiek išlaidų turėjo LDK ir Lenkijos ūzdai atskirai. Remiantis Lietuvos žemės išdininko seimuose darytų ataskaitų patvirtintais kvitais, matyti, jog išdo įplaukos ir išlaidos smarkiai išaugo. Nuo 1609 iki 1611 m. seimo įplaukė 555 111, o buvo išleista 644 213 auksinų, nuo 1611 iki 1613 m. eilinio seimo — 425 499 ir 496 404 auksinai, nuo 1613 m. eilinio iki nepaprastojo seimo įplaukė ir buvo išleista 833 252 auksinai, nuo 1613 m. nepaprastojo iki 1615 m. seimo — 853 707 ir 868 443 auksinai. Taigi per 6 metus Lietuvos išdo pajamos ir išlaidos sudarė daugiau kaip 3 mln. ir didžioji jų dalis sunaudota veikiančiajai bei susikonfederavusiai kariuomenei. Abiejų 1613 m. seimų ir 1613 m. Vilniaus konvokacijos nutarimų pagrindu LDK buvo surinkta 1491,3 tūkst. auksinų, t. y. apie trečdalį konfederatams išmokėtų skolų. Kadangi knygos autorius nurodo netikslias sumas, kurias Lietuvos išdas sumokėjo konfederatams, tad, remiantis Lietuvos išdininko J. Valavičiaus ataskaitomis, čia verta priminti, kad J. P. Sapiegos pulko konfederatams į Brastą buvo pasiūsta 541 715 auksinų (plg. p. 150), „sostinės“ konfederatams Lvove per J. Švykovskį — 152 684 auksinai<sup>1</sup>, vadinamiesiems Livonijos konfederatams — 475 882 auksinai<sup>2</sup>. Nemažos sumos išmokėtos Smolensko ir kitoms pasienio įguldams<sup>3</sup>. Taigi, kaip matome, LDK išdas padėjo atsilyginti Lenkijoje sto-

<sup>1</sup> Autorius nurodė 150 tūkst. ir pridūrė, jog tai buvo padaryta iš baimės, kad konfederatai neįsiveržtų į LDK. Tačiau šis mokeskis buvo numatytas nepaprastojo seimo konstitucijoje, kuri įpareigojo LDK išdą sumokėti 280 tūkst. auksinų (Volumina Legum.— SPb., 1859. t. 3, p. 119), o ne 220 tūkst., kaip nurodo J. Bylinskis (p. 238).

<sup>2</sup> Autorius nurodo 450 tūkst. auksinų (p. 239).

<sup>3</sup> 1613.III.30. Varšuva. Zigmanto Vazos patvirtinta J. Valavičiaus 1604—1613 m. ataskaita.— Lietuvos Metrika. Mikrofilmas Lietuvos TSR centriniam valstybiniam istorijos archyve (toliau — LM), kn. 91, l. 126—129; 1613.XII.23. Varšuva. Tokia pat 1613 m. ataskaita.— LM, kn. 296, l. 297—298<sup>v</sup>; 1616.VI.6. Varšuva. Tokia pat 1613—1615 m. ataskaita.— LM, kn. 297, l. 31<sup>v</sup>—33<sup>v</sup>.

vėjusiems konfederatams, o iš Lenkijos išdo atsiųsta pinigų Brastoje buvusiems konfederatams.

Autorius atkreipė dėmesį (p. 185—188) į 1613.XI.4 Vilniuje įvykusią Lietuvos konvokaciją, įvertino ją. Jos analizei panaudojo Naugarduko ir Vilniaus pavietų instrukcijas bei 1613.XI.9 konvokacijos nutarimą, paimtą iš archyvo. Čia reiktų priminti, kad šis nutarimas ir dar viena autoriui nežinoma Upytės pavieto instrukcija atstovams į LDK konvokaciją yra paskelbti<sup>4</sup>. Tai reikėjo pažymėti ir remtis publikacija. Be to, lieka neišskumų dėl Vilniuje buvusios konvokacijos statuso: ar jai skirti Vyriausiojo Lietuvos suvažiavimo, kuris paprastai vykdavo Slonime, ar ne kartą prieš tai ir po to karaliaus sušauktų konvokacijų funkcijas. Istoriografijoje tuo klausimu nesutariama<sup>5</sup>. H. Visneris nurodo, kad į tą konvokaciją buvo atskirai išrinkti atstovai<sup>6</sup>; tuo tarpu J. Bylinskis pažymi, jog joje dalyvavo būsimo seimo atstovai (p. 184—185). Šiaip ar taip, Vilniaus konvokacijos nutarimas pradėjo veikti iki seimo. Dar reikia išsiaiškinti, ar konvokacijoje ir reliaciniuose seimeliuose numatyti mokesčiai buvo tie patys ar papildomi.

Darbe yra korektūros klaidų, kurių čia nevardysiu, tepaminėsiu klaidingą Raseinių užrašymą (w Rosiach, p. 234), kuris gali sukelti didesnių dvejonų dėl Zemaitijos seimelio vietos. Prie trūkumų reiktų priskirti tai, kad autorius neatskleidė valstiečių būklės pakeitimų, susijusių su nagrinėjamų seimų nutarimais. Kiek daugiau paliesta miestiečių pozicija seimų nutarimų atžvilgiu.

Apskritai J. Bylinskio knyga, parašyta iš esmės remiantis nenaudota archyvine medžiaga, įneša daug nauja ne tik į parlamentarizmo istoriją, bet ir į XVII a. pradžios epochos politinę kultūrą, padeda atskleisti Respublikos laipsniško silpnėjimo, prieštaravimų augimo priežastis, XVII a. visuomenės kultūrinio gyvenimo galimybes. Reikia palinkėti autoriui toliau sėkmingai tyrinėti šią problematiką.

Antanas Tyla

**Jan Jurkiewicz. Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905—1922.**— Poznań: Wyd-wo Nauk. Un-tu im. A. Mickiewicza, 1983.— 262 s., 920+80 egz. Rotapr. (Un-t im A. Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia N 100)

Monografija apie lenkų politinės minties raidą Lietuvoje ir Baltarusijoje 1905—1922 m. yra pirmoji dalis autoriaus rengiamos daktaro disertacijos, kurioje bus apžvelgtas laikotarpis iki 1945 m., t. y. iki Antrojo pa-

<sup>4</sup> Šapoka A. Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos: Jų valstybinių santykių bruožai.— K., 1938, p. 332—337.

<sup>5</sup> Šapoka A. Min. veik., p. 30—32; Avižonis K. Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais.— K., 1940, p. 435; Seredyka J. Sejm w Toruniu z 1626 roku.— Wrocław etc., 1966, s. 54; Wisner H. Sejm litewski czy konwokacja wileńska.— Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Historia, 1973, t. 12, s. 112—113.

<sup>6</sup> Wisner H. Op. cit., s. 112.

saulinio karo pabaigos. Tematiniu požiūriu ji artima J. Levandovskio, A. Derugos, P. Losovskio, A. Skšypeko ir kitų autorių, nagrinėjusių lenkų politinių srovių ir apskritai buržuazinės Lenkijos Rytų politiką, darbams.

Knygos chronologines ribas autorius įtikinamai motyvuoja, pabrėždamas, kad kaip tik 1905—1922 m. susiformavo Lietuvos ir Baltarusijos gyventojų lenkų pagrindinės politinės minties kryptys, kurios vienu ar kitu pavidalu čia reikėsi visą vėlesnį ikitarybinį laikotarpį (p. 6).

Monografiją sudaro trys skyriai: pirmajame nušviečiama lenkų politinės minties raida Lietuvoje ir Baltarusijoje nuo XIX a. pabaigos iki 1914 m., akcentuojant 1905—1907 m. revoliucijos ypač didelę reikšmę šiam procesui (p. 13—101); antrajame — Pirmojo pasaulinio karo metais (p. 102—164) ir trečiajame — 1918 m. lapkričio—1922 m. sausio mėn. (p. 165—251). Trečiasis skyrius baigiamas poskyriu apie „Vidurio Lietuvos“ seimą (autorius jį vadina Vilniaus seimu), kurio 1922.II.20 nutarimu buvo „įformintas“ Vilniaus krašto prijungimas prie Lenkijos. Knyga turi įvadą, pabaigos žodį, santrumpų sąrašą ir reziümę anglų kalba. Saltinių ir literatūros nuorodos su autoriaus pastabomis pateiktos išnašose, kurių iš viso knygoje 575.

J. Jurkevičius gerai susipažinęs su nagrinėjamo klausimo istoriografija, taip pat ir Tarybų Lietuvos istorikų darbais bei mūsų respublikoje išleistais dokumentų rinkiniais. Duodama nuorodų į V. Kapsuko Raštus, Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraižos pirmuosius du tomus, V. Merkio, L. Truskos, B. Vaitkevičiaus, E. Vidmanto, R. Žepkaitės ir kitų tyrinėjimus. Knyga parašyta remiantis daugiausia periodine spauda ir įvairių politinių srovių veikėjų atsiminimais.

Turtingoje faktų monografijoje plačiai parodyta lenkų politinės minties Lietuvoje ir Baltarusijoje raida. Daugiausia dėmesio skirta nagrinėti Vilniuje veikusią lenkų politinių grupių pažiuroms, nes jos darė įtaką visam lenkų politiniam gyvenimui Lietuvoje ir Baltarusijoje. Galima sakyti, kad autorius įtikinamai įrodo, jog lenkų politinė mintis Lietuvoje ir Baltarusijoje susiformavo ir plėtojosi pirmiausia veikiamą etnografinės Lenkijos politinių krypčių. Jai turėjo įtakos taip pat vietos sąlygos ir apskritai visos carinės Rusijos imperijos politinis gyvenimas. Todėl Lenkijos politinės srovės Lietuvoje ir Baltarusijoje įgydavo kai kurių savitų bruožų.

Bene didžiausią evoliuciją patyrė Lenkijos socialistų partijos (PPS) organizacijos Lietuvoje. Jos akcentavo ne tiek Lenkijos nepriklausomybės, kiek Lietuvos autonomijos reikalavimą ir galiausiai susijungė su Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP).

Knygoje pažymima, jog labiausiai į vietos sąlygas atsizvelgė demokratinių srovių programos, tačiau ir konservatyvusis sparnas, mažiausiai pasiduodantis bet kurioms modifikacijoms, Lietuvoje ir Baltarusijoje turėjo specifinių bruožų.

Vienas svarbiausių klausimų, kuris rūpėjo visoms lenkų politinėms srovėms, buvo nacionalinis klausimas ir ypač Lietuvos bei Baltarusijos santykis su Lenkija. Beveik visos lenkų buržuazinės ir smulkiaburžuazinės srovės norėjo užsitikrinti vadovaujantį vaidmenį Lietuvos ir Baltarusijos politiniame gyvenime ir užmegzti kuo glaudesnę tų kraštų ryšį su

Lenkija. Dešiniojos, konservatyviosios visuomenės politinės jėgos puoselėjo Lietuvos ir Baltarusijos inkorporavimo į Lenkiją planus, o liberalusis ir smulkiaburžuazinis sparnas propagavo federacijos ryšius.

Kaip žinoma, inkorporavimo ir federalizmo koncepcijos buvo du pagrindiniai Lenkijos dvarininkų bei buržuazijos Rytų politikos variantai, abu daugiau ar mažiau pagrįsti unijos tradicijomis. Knygoje parodoma, kad Vilniaus lenkų politinės grupės priklausomai nuo klasinės prigimties taip pat iš esmės laikėsi inkorporavimo arba federalizmo pozicijų ir ta kryptimi reguliavo savo santykius su lietuvių ir baltarusių visuomene.

Lietuvių visuomenė priešinosi federalizmo ir ypač inkorporavimo į Lenkiją planams, kratėsi unijos tradicijų, reikalavo visiško lygiateisiškumo ir netgi pirmumo sprendžiant savo krašto ateities klausimus. Kita vertus, lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimo veikėjai, kovodami su polonizacija, daugumą Lietuvos lenkų, ypač lenkiškai kalbančius be nacionalinės savimonės „čionykščius“ („tutejszy“) gyventojus, laikė „sulenkėjusiais lietuviais“ ir tikėjosi juos „atlietuvininti“.

Nepaisant mėginimų susitarti, nei lenkų, nei lietuvių buržuazijos ar smulkiosios buržuazijos veikėjai (nekalbant jau apie lenkų dvarininkus) nesugebėjo pašalinti savitarpio prieštaravimų, nacionalinių vaidų. Daugiausia vilčių teikusi Lietuvos ir Baltarusijos lenkų „žemiečių“ („krajowcy“) pozicija, kurios vienu atstovų buvo ir M. Remeris, vėliau tapęs žymiu buržuazinės Lietuvos teisininku, taip pat nesulaukė reikiamo abipusio pritarimo.

Nušviesdamas lenkų ir lietuvių buržuazinių srovių savitarpio santykius 1918—1919 m., autorius konstatuoja jų antagonizmą ir pažymi, kad „net iškilus revoliucijos grėsmei, neužsimezgė bendradarbiavimas tarp (Lietuvos) Tarybos ir Vilniaus lenkų politinių sluoksnių. Pasitraukdama iš Vilniaus, Sleževičiaus vyriausybė protestavo prieš lenkų savigynos veiklą. Panašius protestus reiškė taip pat M. Biržiška, kuris, pasilikęs Vilniuje kaip Sleževičiaus kabineto generalinis įgaliotinis, pabrėžė, jog valdžia Lietuvoje ir krašto gynimas priklauso lietuvių vyriausybei“ (p. 187). Deja, autorius nepaaiškina, kad ši nesantaika turėjo ne tik nacionalinį, bet ir klasinį pagrindą — reiškė antagonizmą tarp lenkų dvarininkų ir lietuvių valstietijos, taip pat turtingosios jos dalies (buožijos), kurios interesams visų pirma atstovavo besikurianti Lietuvos buržuazinė valstybė.

„Gilėjant tautiniams ir socialiniams konfliktams,— reziuumuoja autorius,— Lietuvos ir Baltarusijos gyventojai lenkai pasijuto vieniši; atramos ir globos jie ieškojo atgimusioje Lenkijos valstybėje. Susitarimas su lietuviiais ir baltarusiais buvo galimas tik tuo atveju, jeigu lenkai gyventojai būtų atsisakę savo politinių aspiracijų lietuvių-baltarusių žemėse ir unijos tradicijų. Reikėjo, kad ir lietuviai atsisakytų nacionalistinės pozicijos, reikalaujančios iš lenkų „grįžti prie lietuvybės“ (p. 252). Ši išvada turi tiesos, tačiau, manytume, jog klasiniu požiūriu ji nepakankamai nuosekli. Čia būtina reikėjo prisiminti istorijos patvirtintus K. Markso ir V. Lenino teiginius, kad lemiamą sąlyga nacionalinėms rietenoms pašalinti, darniam tautų sugyvenimui garantuoti yra išnaudotojų klasių viešpatavimo panaikinimas. Visi kiti sprendimai tegali būti laikini, daliniai.

Iš knygoje autoriaus susistemintų gausių faktų nesunku įsitikinti, kad lenkų buržuazinės-dvarininkinės, liberalinės ir smulkiaburžuazinės politinės srovės Lietuvoje ir Baltarusijoje veikė su ryškesne ar ne tokia ryškia „tautinės vienybės“ vėliava ir norėjo vienaip ar kitaip prijungti šiuos kraštus prie Lenkijos.

Darbininkų klasės, darbo žmonių socialinio išsivadavimo interesus atitinkančią nacionalinę politiką, tegu ir ne visada sėkmingai, vykdė tik lenkų, lietuvių ir kitų tautų revoliuciniai marksistai. Įtakingiausia lenkų revoliucinių marksistų organizacija buvo Lenkijos Karalystės ir Lietuvos socialdemokratija, o nuo 1918 m.—Komunistų partija. Ryškų kontrastą lenkų ir lietuvių buržuazinių srovių rietenoms sudarė įvairių tautybių Lietuvos ir Baltarusijos darbo žmonių, lietuvių ir lenkų komunistų bendra kova už Tarybų valdžią 1918—1919 m., praktiškai įrodžiusi proletarinio internacionalizmo politikos gyvybingumą (šis klausimas aptariamas knygos trečiojo skyriaus pirmajame poskyryje — p. 165—171).

Recenzijoje išdėstyta subjektyvi skaitytojo nuomonė. Kiti, ypač problemos specialistai, tikriausiai pastebės daugiau J. Jurkevičiaus knygos privalumų arba spragų, ginčytinų teiginių (plg.: *Bardach J. Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści.*—Przegląd Historyczny, 1984, t. 75, zes. 1, s. 143—158). Tačiau vienas dalykas neabejotinas: recenzuojama monografija — kruopščiai ir sąžiningai parašytas mokslinis darbas, kuris labai pravers to laikotarpio Tarybų Lietuvos istorijos tyrinėtojams.

Mindaugas T a m o š i ū n a s

**Piotr Łossowski. Litwa a sprawy polskie 1939—1940.**—W-wa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982.—347 s., 2750+250 egz.; 2 leid. 1985.—347 s., 19800+200 egz.

Lenkijos Liaudies Respublikoje pasirodė dar viena žinomo lenkų istoriko Piotro Losovskio studija, skirta lietuvių ir lenkų santykiams 1939—1940 metais. Kitaip sakant, chronologiniai knygos rėmai apima aštuonis mėnesius, kai Vilnius priklausė buržuazinei Lietuvai: nuo jo gražinimo Lietuvai pagal 1939 m. spalio 10 d. Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos respublikai perdavimo ir Lietuvos—Tarybų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį iki Tarybų valdžios atkūrimo Lietuvoje 1940 m. birželio mėnesį.

Veikalo turinį reikia apibūdinti kaip skirtą Lietuvos bei lietuvių ir lenkų santykiams, o ne Lietuvos ir Lenkijos, nes buržuazinę Lenkijos valstybę jau buvo sutriuškinusi hitlerinė Vokietija. Jame sprendžiama visai nauja, iki šiol nei lietuvių, nei lenkų istoriografijoje nekelta problema.

Knygoje yra įvadas, penkiolika skyrių, išvados, baigiamasis žodis, asmenvardžių, geografinių ir etninių pavadinimų rodyklė, 48 iliustracijos ir jų sąrašas.

Skaitytojo dėmesį iš karto patraukia veikalo įvadas. Jame autorius apibūdina tyrinėjimų objekto aktualumą, kurį traktuoja taip, jog lenkų ir lietuvių santykiai, susiklostę Vilniuje, jį atgavus Lietuvai, ypač skaudžiai įsirėžė lenkų atmintyje. P. Losovskis kelia tikslą praskaidrinti atmosferą, sušvelninti susidariusius kompleksus dėl Lietuvos politikos lenkų atžvilgiu Vilniuje (p. 5—6).



Nenutolstant nuo knygos įvado, norėtusi pažymėti, jog temos aktualumas ir tikslas labai toli nuo jų mokslinio supratimo. Tai kreipimasis į žmonių emocijas. O juk autorius turėjo visas galimybes pažymėti, kad atėjo laikas moksliskai patyrinti Vilniuje 1939 m. spalio 27 d.—1940 m. birželio 15 d. susiklosčiusią padėtį, atskleisti jos objektyvų vaizdą, parodyti, kokią žalą tautoms daro nežabotas nacionalizmas.

Dėstydamas faktinę medžiagą, autorius rodo nemažą gerų norų būti objektyvus. Tokia dvasia jis nušviečia Lietuvos politinių vadovų pastangas nepasiduoti hitlerinės Vokietijos raginimams pasinaudoti karo tarp Vokietijos ir Lenkijos aplinkybėmis ir užimti Vilnių, jų atsisakymą Vokietijos siūlomos karinės pagalbos. Nagrinėjant to atsisakymo priežastis, kalbama ne tik apie Lenkijos sąjungininkių Anglijos ir Prancūzijos spaudimą, bet ir apie Lietuvos vyriausybės nuogąstavimus ir ypač baimę dėl to, kad, įsijungusi į karo veiksmus Trečiojo reicho pusėje, Lietuva bus visai priklausoma nuo jo (p. 32—33). Nemaža vietos knygoje skirta Lenkijos kariuomenės karių internavimui, jų gyvenimo Lietuvoje sąlygoms, Lietuvos valdžios organų liberaliam požiūriui į internuotuosius. Pažymėtina, kad Lietuvai keliolikos tūkstančių (14) karių internavimas buvo sunki problema, bet ji parodė daug gerų norų juos priimdama ir įkurdindama (p. 47). Veikale pripažįstama, jog Lietuvoje buvo rūpinamasi į Vilnių bei Vilniaus kraštą atbloškų karo pabėgėlių bei vietos gyventojų padėti. Teigiamai įvertinti kai kurie Lietuvos valdžios organų ūkinės veiklos momentai: naujos skerdyklos, vandentiekio statyba, elektrinės atnaujinimas, autobusų ūkio, kelių tvarkymas (p. 132).

Apskritai knygoje teigiamai vertinami Lietuvos politikos Vilniuje momentai yra lyg šviesos blyksniai visą tuometinį Vilniaus gyvenimą gaubusioje tamsoje. Taigi didesnėje knygos dalyje nagrinėjama Lietuvos fašistinės vyriausybės politika Vilniuje. P. Losovskis daug dėmesio skiria Vilniaus ir Vilniaus krašto „atlietuvinimui“, jo beatodairiškiems metodams. Pavieniai tos politikos elementai reikšėsi prievartiniu lietuvių kalbos, kaip valstybinės, įvedimu į viešąjį gyvenimą, į valstybines įstaigas, lenkų kultūrinio ir visuomeninio gyvenimo persekiojimu, lenkiškų mokyklų uždarinėjimu, lenkų tautybės mokytojų, valstybinių įstaigų, pirmiausia pašto ir geležinkelio, tarnautojų atleidimu iš darbo ir kt.

Reikia pažymėti, jog P. Losovskis savo knygos puslapiuose, skirtuose Lietuvos fašistinės vyriausybės politikai Vilniuje nušviesti, pasakė daug skaudžios tiesos. Dar daugiau jos galima pasakyti, remiantis Lietuvos TSR archyvine medžiaga. Iki 1939 m. lapkričio 1 d. tik Vilniuje bei įspėjimų ir kompensacijų atleista iš darbo daugiau kaip 1700 geležinkelininkų, daugiau kaip 100 pašto tarnautojų, daugiau kaip 400 ligonių kasų tarnautojų, 506 savivaldybės tarnautojai<sup>1</sup>. Iki 1940 m. gegužės 15 d. iš Vilniaus mokyklų buvo atleisti 583 mokytojai<sup>2</sup>.

Gražinus Vilnių Lietuvai, visos Lenkijos valdymo metais veikusios įstaigos, draugijos, organizacijos, tarp jų S. Batoro universitetas, neteko juridinio pagrindo, o Lietuvos vyriausybė atidėliojo jų reikalus arba spren-

<sup>1</sup> Saugumo departamento biuletiniai.—Lietuvos TSR centrinis valstybinis archyvas (toliau — CVA), f. 378, ap. 10, b. 187, l. 373, 487.

<sup>2</sup> Vilniaus miesto savivaldybės dokumentai.—Ten pat, f. 415, ap. 4, b. 21, l. 337.

dė labai lėtai<sup>3</sup>. Vilniuje buvo suiminėjami darbininkų judėjimo organizatoriai ir dalyviai, persekiojamos legaliai veikusios profsąjungos<sup>4</sup>, draudžiamos manifestacijos, demonstracijos, susirinkimai, mitingai. Netgi mokinių tėvų susirinkimai mokyklose, vestuvės, banketai, Naujųjų metų sutikimai negalėjo būti organizuojami be apskrities viršininko ir karo komendanto leidimo<sup>5</sup>.

Aiškindamas tokios politikos priežastis, P. Losovskis dar įvade rašo, jog tai buvo mažos tautos, keliolika metų trukusio konflikto su Lenkija laikotarpiu gyvenusios nuolatinėje įtampoje ir pavojuje, nebaudžiamas kerštas už Lenkijos politikos Lietuvos atžvilgiu klaidas. O klaidomis autorius laiko generolo L. Zeligovskio smurtą ir Vilniaus atplėšimą nuo Lietuvos 1920 m. spalio 9 d., Vilniaus vaivados L. Bocianskio vykdytą lietuvių tautinės mažumos persekiojimą (p. 5—6). P. Losovskio nuomone, Lietuvos vyriausybės politiką Vilniaus krašte lėmė noras kuo greičiau likviduoti skirtumus tarp pagrindinės Lietuvos dalies ir Vilniaus bei Vilniaus krašto, kuo greičiau integruoti jį su visa Lietuva (p. 86). Griežtam politikos kursui didelę įtaką turėjo baimė dėl lenkų kultūros įtakos plitimo ir stiprėjimo Lietuvoje, ypač hitlerinės Vokietijos reikalavimai imtis „stiprios rankos“ politikos Vilniuje, jos metodai okupuotoje Lenkijos teritorijoje ir apskritai Lietuvos vyriausybės suartėjimas su Vokietija (p. 81). Lietuvos valdantieji sluoksniai vadovavosi teiginiu, jog Lenkija niekada neatgaus savo prieškarinės teritorijos, o kartu ir Vilniaus bei Vilniaus krašto, bus įsprausta į etnografines ribas ir Lietuva netgi nebus jos kaimynė (p. 80).

Ne visos P. Losovskio nurodytos Lietuvos vyriausybės politikos Vilniaus krašte priežastys yra iš esmės teisingos.

Kai kurių abejonių kelia teiginys dėl baimės, jog stiprėja lenkų kultūros įtaka. Lietuvių tautos savimonė 1939 m. buvo pakankamai susiformavusi, kad lenkų kultūra, ypač tos masinės formos, kuriomis ji tuomet reiškesi Lietuvoje, galėtų daryti lemiamą įtaką.

Faktais reikėtų pagrįsti teiginį dėl hitlerinės Vokietijos įtakos Lietuvos valdančiosioms sferoms, vykdančioms savo politiką Vilniaus krašte. Greičiau jos galėjo mokytis iš Lenkijos nacionalinės politikos Silezijoje (dabar Šlionske), kur buvo kovojama su vietinių gyventojų suvokietėjimu. Autorius nepateikia faktinės medžiagos teiginiui pagrįsti, ir teiginys lieka hipotetinis.

Negalima visiškai sutikti su tuo, kad Lietuvos valdančiosios grupės buvo įsitikinusios, jog Lenkija nebeatgaus savo prieškarinių teritorijų, o kartu ir Vilniaus. Lenkijos pasiuntinio Kaune F. Charvato 1939 m. spalio 13 d. nota, nukreipta prieš Vilniaus grąžinimą Lietuvai, emigracinės vyriausybės, buvusios tuo metu Prancūzijoje, pareiškimai dėl Lenkijos atkūrimo jos buvusioje teritorijoje, jos notos didžiosioms valstybėms ir Tautų sąjungai, protestuojant prieš Vilniaus grąžinimą Lietuvai, didžiųjų vals-

<sup>3</sup> Vilniaus miesto istorija nuo Spalio revoliucijos iki dabartinių dienų.— V., 1972, p. 118.

<sup>4</sup> Valstybės saugumo departamento biuletėnis.— CVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 252.

<sup>5</sup> Vilniaus miesto ir apskrities viršininko įstaigos dokumentai.— Ten pat, f. 401, ap. 2, b. 33, l. 146.

tybių atsisakymas pripažinti tą faktą, aiškiai rodė, kad Vilniaus klausimas neišspręstas ir bus sprendžiamas karo pabaigoje. Greičiau galima teigti, jog Lietuvos fašistinė vyriausybė mėgino sudaryti tokią faktinę padėtį, kuri neginčijamai rodytų, kad Vilniaus lietuviškumas lemia jo galutinį pripažinimą Lietuvai.

Svarbiausia vieta P. Losovskio veikale skiriama lietuvių visuomenės nacionalistiniams nusistatymams ir veiksams, nukreiptiems prieš lenkų visuomenę Vilniuje.

Archyviniai dokumentai byloja, jog Lietuvos fašistinė vyriausybė nebuvo nusiteikusi gadinti santykių su Lenkijos vyriausybe emigracijoje, kartu ir lenkų visuomene. Į 1939 m. spalio 23 d. Lietuvos pasiuntinio Paryžiuje P. Klimo klausimą vyriausybei, kokie santykiai su Lenkijos vyriausybe, išvykus F. Charvatui, atsakyta, jog Lietuvos vyriausybė neprieštarautų naujo pasiuntinio atsiuntimui. Geriausia būtų, jei atvyktų asmuo „oficialiu internetu bei civilinių tremtinių reikalais įgaliotinio titulu“. „Neoficialiai,— rašoma atsakyme P. Klimui,— mes jį traktuotumėm Lenkijos atstovu“<sup>6</sup>. Ilgai tylėta ir dėl Lenkijos emigracijos protesto notų dėl Vilniaus, tik 1940 m. kovo 29 d. Lietuvos atstovas Tautų sąjungoje įteikė Z. Avenoliui, Tautų sąjungos generaliniam sekretoriui, vyriausybės notą, kurioje pabrėžta, jog Lietuva niekada nepripažino L. Želigovskio smurto ir atgavo jai priklausančias teises Vilniuje<sup>7</sup>.

Veikalo autorius pats pripažįsta, jog, Lietuvai tik atgavus Vilnių, siunčiamų į Vilnių karinių dalinių kariams buvo įsakyta savo elgesiu nekelti vietinių gyventojų nepasitenkinimo (p. 63). Lietuvos valdžios organai ėmėsi priemonių, kad Vilniaus gyventojai sočiai pavalgytų, kad parduotuvėse netrūktų maisto produktų. Spalio 27 d. spaudoje paskelbtame atsišaukime „Lietuvos visuomenės atsišaukimas į vilniečius“ buvo rašoma, jog lietuviai atvyksta ne griauti, bet statyti, jog jie neša darbą, tvarką, teisėtumą. Lietuvos fašistinės vyriausybės įgaliotinis A. Merkys Vilniuje elgėsi labai tolerantiškai. Buvo leista veikti neoficialam lenkų buržuazinės visuomenės organui „Lenkų komitetui“, oficialiose įstaigose vartoti lenkų kalbą, sutikta su laikraščio „Kurjer wileński“ leidimu. Jam suteikta netgi 10 tūkst. litų subsidija. Leista paminėti Lenkijos nepriklausomybės šventę lapkričio 11 dieną.

P. Losovskis neaiškina, kodėl vėliau Lietuvos valdžios organai perėjo prie „aštraus kurso“ politikos ir beatodairiškų metodų. O tai, kas turėjo įtakos tokiam posūkiui, autoriui įžiūrėti sutrukdė jo vienpusiškas tuometinių įvykių traktavimas. Jau įvadė jis pažymi, kad knygoje nagrinėjami faktai apima Lietuvos vyriausybės ir visuomenės veiklą, kad jis siekė „supažindinti lenkų skaitytoją ypač su mažiau žinoma lietuvių puse, kurios pozicija tuo metu turėjo sprendžiamą reikšmę ir lėmė įvykių eigą“ (p. 8). Tokios pozicijos autorius laikosi visoje knygoje, todėl nieko nekalba apie lenkų buržuazinių nacionalistų sudarytą padėtį Vilniuje.

Apibūdindamas lenkų buržuazinių nacionalistų išėities tašką, P. Losovskis pripažįsta, jog Lietuvos kariuomenės įžengimą į Vilnių jie ver-

<sup>6</sup> Ten pat, f. 383, ap. 7, b. 2240, l. 44.

<sup>7</sup> Notos tekstas lietuvių ir pranc. k. (nuorašai).— Ten pat, l. 20, 28.

lina kaip laikiną reiškinį, laikiną Vilniaus okupaciją, kad viską išspręstų greita Anglijos ir Prancūzijos pergalė prieš Vokietiją. Tačiau jis nieko nekalba apie tai, jog lenkų buržuazinių nacionalistų tikslas buvo bet kuriomis priemonėmis išlaikyti prieš karą buvusią padėtį. Jie siekė visiškos veikimo laisvės, vadovauti lenkų visuomenei, politinių ir karinių organizacijų veikimo laisvės.

Tai ryškiai rodo 1939 m. lapkričio 1 ir 2 d. įvykiai, kai fanatizmo apimta minia iš Rasų kapų ėjo į miesto centrą pareikšti savo nusistatymų<sup>8</sup>. Apie tai kalba lapkričio 11 d.—Lenkijos nepriklausomybės dienos—minėjimas, praėjęs imponantiškai: organizuotos pamaldos už Lenkiją, kuriose giedotas Lenkijos himnas, vyko susirinkimai, spektakliai. Tie įvykiai, pademonstravę lenkų buržuazinės visuomenės nuotaikas ir jų jėgą, ryžtą išlaikyti tokią padėtį, kokia ji buvo, kai Vilnius priklausė Lenkijai, sukėlė lietuvių reakcinio sparno atoveiksmį.

Didelių rūpesčių Lietuvos fašistinei vyriausybei kėlė katalikų bažnyčios reikalai Vilniuje. Aukštoji katalikų dvasininkija, pirmiausia arkivyskupas R. Jalbžikovskis, atvirai laikėsi antilietuviškų pozicijų. Jis buvo nusistatęs į Vilniaus bažnyčias nepriimti lietuvių tautybės kunigų, neleisti jose, ypač katedroje, lietuviškų pamaldų, melstis už Lietuvą<sup>9</sup>. Taip elgdamasis, jis rėmėsi Lenkijos ir Vatikano konkordatu (1925 m. vasario 10 d.), įjungusiu Vilnių į Lenkijos bažnytinę jurisdikciją, taip pat Vatikano aplinkraščiu, gautu, jau karui prasidėjus. Juo Vatikanas draudė iki karo pabaigos daryti kokius nors Lenkijos, o kartu ir Vilniaus bažnyčios gyvenime pakeitimus, kurie liestų Lenkijos, kaip valstybės, politinę padėtį ir lenkų katalikų bažnyčios teises<sup>10</sup>.

Padėtis Vilniaus bažnyčiose sukėlė lietuvių buržuazinių nacionalistų reakcijos bangą. 1940 m. pavasarį prasidėjo ekscesai bažnyčiose, chuliganiški veiksmai Vilniaus gatvėse. Ypač atkaklūs antilenkiški išpuoliai įvyko gegužės 14 d. po užmušto policininko Ig. Blažio laidotuvių. Kavinėje buvo iškoneveiktas vyriausybės įgaliotinis K. Bizauskas<sup>11</sup>.

Lenkų buržuaziniai nacionalistai Vilniaus lenkų mokyklas paverė antilietuviškos kovos arena, į antilietuvišką veiklą traukė jaunimą. Vilniuje kūrėsi politinės ir karinės lenkų nacionalistų pagrindinės organizacijos. Buvo mėginama miestą paversti kovos už prieškarinės Lenkijos atkūrimą centru.

Apskritai sunku, be to, ir nėra reikalo pasekti, kurios pusės kokie veiksmai sukėlė kokius atoveiksmius. Vilniuje kunkuliavo abipusis nacionalizmas. Tuo tarpu P. Losovskis kalba tik apie lietuvių nacionalizmą ir lenkų skaitytojui duoda iškreiptą vaizdą.

Įvade autorius rašo, jog jis „su ypatingu pietizmu“ stengėsi surinkti ir pateikti medžiagą apie vienos ir kitos pusės mėginimus suprasti vieni

<sup>8</sup> 1939.XI.3 Saugumo departamento biuletėnis.— Ten pat, f. 378, ap. 10, b. 187, l. 365, 368.

<sup>9</sup> Vyriausybės įgaliotinio Vilniuje bažnytinių reikalų byla.— Ten pat, f. 923, ap. 1, b. 1370, l. 252, 230—231, 190.

<sup>10</sup> Vilniaus vyskupijos kanclerio Savickio pokalbis su vyriausybės įgaliotinio įstaigos atsakingais asmenimis 1939 m. gruodžio 21 d.— Ten pat, l. 231.

<sup>11</sup> Valstybės saugumo departamento biuletėniai, 1940 m. sausis—1940 m. rugpjūtis. Ten pat, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 598.

kitus. Knygoje yra skyrius („Próby dialogu“), kuriame kalbama apie lietuvių ir lenkų buržuazinių liberaliųjų sluoksnių susitikimus, mėginimus išsiaiškinti, kokiomis sąlygomis abi pusės galėtų rasti bendrą kalbą, drauge ieškoti būdų sureguliuoti padėtį Vilniuje.

Labai gaila, bet autorius nieko nekalba apie lietuvių tautos didžiosios dalies pozicijas. Pažangioji lietuvių visuomenė, tik atgavus Lietuvai Vilnių, reiškė susirūpinimą dėl Lietuvos fašistinės vyriausybės politikos, su nerimu stebėjo įvykius Vilniuje, kritikavo vyriausybės veiksmus.

Didelis veikalo trūkumas — Lietuvos Komunistų partijos pozicijos nutylėjimas. Lietuvos KP CK savo atsišaukimuose pasmerkė nacionalinį antagonizmą, ragino visus darbo žmones, nepaisant tautybių, jungtis į bendrą kovą prieš fašizmą. „Pažangiosios Vilniaus universiteto studentijos grupės“ vardu 1940 m. gegužės 17 d. išleistas atsišaukimas pasmerkė šovinistinio chuliganizmo veiksmus, vadinamus patriotizmu, pasisakė prieš provokacijas, nukreiptas prieš lenkų liaudį, korporantus, provokuojančius muštynes gatvėse, prieš universiteto korporacijų vadovus, kurie pritarė tiems nusikaltimams<sup>12</sup>.

Lietuvos KP kartu su Vilniaus komunistais lenkais vadovavo Vilniaus darbo žmonių kovai už socialines teises, už darbą ir duoną. Vilniaus darbininkų kova prieš lietuvių ir lenkų šovinizmą buvo svarbus indėlis į buržuazinės diktatūros nuvertimą Lietuvoje 1940 m. birželio dienomis.

Vienpusiškas, vien buržuazinių grupių politikos nušvietimas P. Losovskio knygoje neduoda tikro, objektyvaus vaizdo, kokia padėtis buvo Vilniuje 1939 m. spalio—1940 m. birželio mėnesį.

Regina Žepkaitė

**Richard Pietsch. Fischerleben auf der Kurischen Nehrung: Dargestellt in kurischer und deutscher Sprache mit einer Einleitung von Prof. Dr. Friedrich Scholz und mit 24 Zeichnungen des Verfassers.**— Berlin: Verlag Ulrich Camen, 1982.— 324 S. (Schriftenreihe Nordost-Archiv, Heft 20)

Kiekvieno krašto etnografijai vertingi lokaliniai tyrinėjimai, teikiantys duomenų analitiniais darbais, kultūriniais gretimų tautų kontaktams nušviesti, leidžiantys nustatyti sritinius savitumus. Paprastai tokiuose aprašymuose liečiamas nedidelio ploto visas liaudies buities ir kultūros kompleksas, tad juose gali rasti medžiagos daugelio temų tyrinėtojai. Tokie leidiniai įdomūs ir vertingi tiek specialistams, tiek kultūrinio gyvenimo organizatoriams, pagaliau ir šiaip skaitytojui, mėgstančiam pasidairyti po savo kraštą. Prie tokių priklauso ir R. Pyčo parengtas leidinys apie Kuršių nerijos žvejų buitį.

Autorius, 1916 m. gimęs Nidoje, čia kurį laiką dirbęs pašte, Antrojo pasaulinio karo audrų nublokštas į Vokietiją, gerai pažino vietos žmonių gyvenimą. Jo informatoriai buvo 22 vyresnio ir vidutinio amžiaus asmenys, kilę iš įvairių Kuršių nerijos vietų, tarp jų 12 žvejų, 6 namų šeimininkės,

<sup>12</sup> Atsišaukimo tekstas.— Ten pat, I. 625.

tačiau padėjusios vyrams ir žvejybos versle. Lingvistinę Kuršių nerijos gyventojų situaciją šio amžiaus penktojo dešimtmečio pirmojoje pusėje rodo pratarinėje įdėta lentelė.

Įvade slavistas ir baltistas F. Solcas apibūdina leidinyje skelbiamo kuršininkų teksto lingvistines ypatybes ir iškelia jo svarbą baltistikai.

R. Pyčas medžiagą pateikia trumpomis suvestinėmis apybraižomis, tačiau pasitaiko ir pavienių įvykių aprašymų, įterpia vieną kitą asmeninį išgyvenimą. Apybraižomis parodyta šio kampo gyventojų buities specifika, kurią lėmė gamta, pagrindinis verslas — žvejyba. Nepamiršta ir atskirų kaimų ypatumai. Aprašoma XX a. pirmoji pusė, kartais pateikiama ir ankstesnių šimtmečių faktų, tačiau nenurodomas jų šaltinis. Dabar pirminės medžiagos apie Kuršių nerijos gyventojų buitį nebegalėtume surinkti, nes ne per seniausiai Nidoje mirė paskutinis vietinis gyventojas. Remiantis Istorijos instituto 1956 m. etnografinės ekspedicijos duomenimis, pas mus tėra paskelbtas vienas etnografinis straipsnis<sup>1</sup>.

R. Pyčo veikale pirmiausia rašoma apie Kuršių neriją, jos apželdinimą, kopas, gyvūniją. Toliau apibūdinamos gyvenvietės, pateikiama istorinių duomenų. Remiantis XX a. penktojo dešimtmečio pirmosios pusės padėtimi, prie Nidos, Preilos, Pervalkos, Juodkrantės aprašymų duodami šeimų sąrašai, nurodoma šeimos galvos pavardė, vardas, kai kuriais atvejais — ir pravarde. Ypač smulkiai aprašyta žvejyba: jos priemonių gamyba, kai kurių žuvų rūšių gaudymo ypatumai mariose ir jūroje, laimikio realizavimas. Yra šiokių tokių užuominų apie senąją žvejybos teisę (šiaip ją reguliuodavo valdžios potvarkiai). Įdomus Kuršių nerijos senių ir paauglių užsiėmimas — varnų gaudymas vienodam maistui pajvairinti šviežiena. Pabrėžiamas talkininkavimas vienių kitiems. Vaizdingai aprašomi nesibaigiantys žvejų žmonių darbai. O vaikų ir paauglių darbai bei pramogos tik išvardijamos. Smulkiau sustojama prie vaikų žaislų ir žaidimų, naminio gydymosi būdų, šniaukiamojo tabako paruošimo. Yra šiek tiek duomenų apie gyvenamuosius namus (statybinės medžiagos paruošimą, vidaus įrengimą, dažymą), vyrų ir moterų aprangą, mitybą (apsirūpinimo produktais būdus, įprastinius valgius). Deja, neapibūdintas kitas būtinas kiekvienos žvejo sodybos pastatas — tvartas. Atskirai aprašoma duonos kepimas ir žuvų rūkymas. Gyvulininkystė Kuršių nerijoje turėjo savitų bruožų: arkliais dažniausiai veždavo žvejybos priemones ir parsiveždavo laimikį. Arkliai ir karvės vasarą laisvai buvo paleidžiami ganytis miške. Neturėjęsieji arklio galėjo naudotis kaimyno: užteko, užėjus į trobą, pasakyti, o iš tvarto pasiimdavo pats. Savita šienapjūtė: dalies žvejų pievos buvo žemyno pusėje, tad per marias laiveliais reikėdavo perkelti arklius, maisto gaminimo rykus, bent porą savaičių nakvoti pievoje. Turtiniai žmonių santykiai neakcentuojami, tačiau vienas kitas toks faktas paminėtas.

Nedaug vietos skirta šeimos šventėms, dvasinio gyvenimo apraiškoms. Pagaliau ir pats žmonių gyvenimas buvo sunkus: smėlio žemės užtekdavo tik daržams, daug laiko buvo praleidžiama ruošiantis žvejybai ir žvejojant, moterys su vaikais čia irgi turėjo pagelbėti. Vasarą reikėjo aptarnauti

<sup>1</sup> Butkevičius I. Kuršių Neringos žvejų gyvenamieji namai.— Kn.: Iš lietuvių kultūros istorijos. V., 1958, t. 1, p. 174—184.

iš miestų atvykusius vasarotojus. Kaip ir priklauso senam žvejybos verslui, jį lydėjo burtai (pateikiama jų pavyzdžių). Apibūdinamos pagrindinės kalendorinės šventės. Pastebėta, kad Mažojoje Lietuvoje įprastus surinkimus čia atlikdavo iš žemyno kaimų atvykę asmenys (gaila, nenurodoma, kokia kalba jie vykdavo). Krikščynoms skirta tik keletas sakinių, plačiau aprašyti konfirmacijos ir vestuvių papročiai.

Aprašus papildoma iliustracijos: 3 XIX a. raizinių reprodukcijos, 2 gyvenviečių planų brėžiniai, 22 verslų ir materialinės kultūros objektų (gyvenamųjų namų ir jų puošybos, varnų gaudymo įrenginių, vaikų žaislų, krikštų ir ypač žvejybos prietaisų) piešinių lentelės (jose yra po keletą ar net keliolika daiktų). Tiesa, tie piešiniai scheminiai, ne visada parodyta dirbinio konstrukcija, tačiau ir iš tokių nesunku suprasti jo tipą. Pridėta ir Kuršių nerijos žemėlapis iškarpa.

R. Pyčas, Kuršių nerijos, jos žvejų gyvenimo ir materialinės kultūros aprašą pateikdamas ne vien vokiškai, bet greta ir vietine to krašto senųjų gyventojų kalba, labai pakelia savo darbo mokslinę vertę, padaro jį svarbų ne vien etnografams, bet ir kalbininkams. Toji vietinė kalba, kaip matyti iš darbo paantraštės, vadinama kuršių kalba (vok. *kurische Sprache*). Tai netikslus ir nepatogus pavadinimas, nes dviprasmiškas. Kuršių kalba jau senokai įprasta vadinti vieną iš mirusių baltų kalbų, kadaise vartotą dabartinės Latvijos pietvakariuose ir Žemaičių šiaurės vakaruose. Ir lietuviškai, tiesa, Kuršių nerijos žvejai kartais būdavo pavadinami nevienareikšmiu žodžiu *kuršiai*, tačiau gyvajai kalbai gerai pažįstami ir specifiniai pavadinimai *kopininkai* bei *kuršininkai*, su kuriais sutinka pačių žvejų *kāpenieki* (rečiau *kāpininki*), *kursenieki* (*kursinieki*, R. Pyčo tekste — *kurnenieki*). Kuršininkų vardas, be abejo, susijęs su *Kuršu*, tačiau jis visai nerodo, kad kuršininkus būtina tapatinti su senovės kuršiais. Antra vertus, labai gali būti, kad dalis kuršininkų tikrai yra kilę iš kuršių, tačiau vienas dalykas yra etninė kilmė, visai kitas — dabar vartojama kalba. Dalies latvių ir žemaičių protėviai irgi yra buvę kuršiai. Kada pirmieji kuršininkai atsikraustė į Neriją, nežinoma. Pažyminys *curoniensis, curonicum, kurisch* (ir pan.) nerijos ir marių varde ima įsigalėti XIII a. pabaigoje ir XIV a. pradžioje, tačiau juo tepasakoma kaimynystė bei priklausymas Kuršui (Kuršo vyskupystei), o ne gyventojų tautybė. Nuo XVI a. ne sykį užsimenama apie vis naujus ateivius iš Kuršo. Kadangi seniau kuršiai siekė Klaipėdos apylinkes, o Latvijoje jų dar būta XVI a., lyg ir būtų įmanoma prielaida, kad ankstyvieji Kuršių nerijos ateiviai dar galėjo kalbėti senąja kuršių kalba. Keleriais metais anksčiau už čia recenzuojamą knygą ta pati leidykla yra išleidusi „kuršių“ kalbos žodyną<sup>2</sup>, kurio įžangoje indoeuropeistas E. Hofmanas (lituanistikai labiausiai nusipelnęs, prisidedamas prie E. Frenkelio ir A. Kuršaičio žodynų parengimo bei išleidimo) Kuršių nerijos žvejų kalbą iš esmės kaip tik ir laiko iki mūsų dienų išlikusia kuršių kalba. Tačiau įprastinis požiūris visai kitoks. Kuršių nerijos žvejų kalba domimasi ne nuo šiandien ir ji jau pusėtinai iširta. Susipažinęs su fonetikos ir gramatikos aprašais — iš jų išsamiausi

<sup>2</sup> Kwauka P., Pietsch R. Kurisches Wörterbuch.— B., 1977, rec. žr.: Baltistica, 1979, t. 15(2), p. 151—154.

ir vertingiausi yra A. Becenbergerio (1888 m.) ir J. Plakio (1927 m.) — ir su paskelbtais tekstais, lyg ir niekas, rodos, nebeturėtų labai prieštarauti visų rimtų tyrinėtojų daromai išvadai, kad Kuršių nerijos žvejų kalba — tai tik savotiška latvių kalbos tarmė. Patys kuršininkai, beje, savęs latviais nelaiko. Per keletą atskiro gyvenimo šimtmečių jie ir savo kalba yra spėję gerokai nutolti nuo savo senosios tėvynės brolių. Nuokampiai gyvendami, jie išlaikė šiek tiek tokių seniųjų, kurių nebeturi sėsliųjų latvių kalba. Dar daugiau yra įsivedę įvairių naujovių, ypač skolinių, iš savo naujųjų kaimynų (tai visai suprantama, nes kuršininkai vėlesniais laikais iš esmės buvo trikalbiai: pagal reikalą dar kalbėdavo lietuviškai ar vokiškai). O vėlesnieji latvių kalbos naujadarai ir skoliniai kuršininkų nebesiekdavo. Tad Kuršių nerijos žvejų kalbą, nors ir susiformavusią latvių kalbos pagrindu, dėl keleto amžių izoliacijos bei savarankiškos raidos galima tam tikra prasme laikyti kaip ir atskiru baltų idiomu ir vadinti ją tiesiog kuršininkų kalba (plg. latvių lingvistinėje literatūroje jau senokai apyvartoje esantį pavadinimą *kursenieku valoda*). Kuršininkų kalbos ypatybės rodo, kad jie yra atsikėlę iš pietvakarių Kuršo, tiksliau sakant, iš Liepojos pajūrio. Tarp tų ypatybių yra ne tik tokių, kurios būdingos latvių šnektoms, susidariusioms ankstesnėse kuršių žemėse, bet ir tokių, kurias turi latvių šnektos su žiemgalių kalbos substratu. Vadinas, labai gali būti, kad dalies kuršininkų protėviai etniškai bus buvę žiemgaliai (gyvenę į rytus nuo kuršių), tik jie iš senųjų savo žemių ne tiesiai traukė į Kuršių neriją, o pirma (gal jau sulatvėję) į Liepojos pajūrį, kur pagrindiniu jų verslu tapo žvejyba.

Dabar baigianti nykti kuršininkų kalba dėl savo ypatingo likimo kalbininkams daug kuo įdomi, tad kiekviena jos nauja fiksiacija jiems labai pravarti. R. Pyčo teksto kalba žymiai skiriasi nuo visų kitų anksčiau paskelbtų kuršininkų tekstų kalbos. Skirtumų negalima paaiškinti vien pačios kalbos natūralia raida. R. Pyčas, nors pats kuršininkas, tačiau nuo karo metų atitrūkęs nuo tėviškės ir įsijungęs į kitakalbę visuomenę, po keleto dešimtmečių vargiai begali tobulai atsiminti gimtąją kalbą. Be to, jam ne tiek rūpi tikslus tos prisimenamos kalbos fiksavimas, kiek jos pritaikymas raštui, gal būtų galima net sakyti — kuršininkų literatūrinės kalbos kūrimas. Nuo mokyklos suolo suaugęs su vienintele literatūrine kalba — vokiečių, jos pavyzdžiu autorius stengiasi tvarkyti ir kuršininkų rašomąją kalbą. Be kuršininkų daiktavardžių giminės derinimo prie tokios pat reikšmės vokiečių daiktavardžių giminės, jau iškelto minėto kuršininkų žodynėlio (kurio vienas iš autorių — tas pats R. Pyčas) recenzijoje, čia, pavyzdžiui, dar prisideda artikelių vartojimas. Jų, tiesa, jau pasitaikydavo ir ankstesniuose tekstuose, tik dar ne taip visuotinai: be to, čia dar ta naujovė, kad daugiskaitoje tvartojama (ir su mot. gim. daiktavardžiais) *tie* (pagal vok. *die*); pvz.: *tas ziems* 238 — *der Winter* vietoj *ta ziema, ta darbe* 56 — *die Arbeit* vietoj *tas darbs, tie sieves* 224 — *die Frauen* vietoj *tās sievas*. Panašių vergiško vokiečių kalbos mėgdžiojimo atvejų yra nemaža. Labai netiksliai perteikiamos galūnės. Ypač daug maišaties atsiranda dėl įvairiausių galūninių trumpųjų balsių žymėjimo vienu *-e(-)*, be to, *tas -e* gali būti parašomas ir ten, kur visai nėra jokio balsio. Balsių ilgumas dažnai lieka nepažymėtas ne tik galūnėse. Raide *é* žymima



ne tik *ē*, kaip nurodyta tarimo paaiškinimuose (p. 16), bet veikiausiai dar ir dvibalsis *ei*. Nenuosekliai žymimas ir priebalsių minkštumas. Priešdėliniai veiksmazodžiai (ir dalyviai) neretai rašomi ne vienu žodžiu, plg. *nuoa dēge* 26, *pieše ēdes* 86, *pa se ēste* 176. Tą margumyną dar kiek padidina apydažnės korektūros klaidos, pvz.: *ciste* 94 — turėtų būti *čište*, *dzedat* 54 — *ziedat*, *dzieme* 200 — *dzieme*, *kašes* 160 (žuvų sąrašo pabaigoje) — *kazes*, *liake* 52 — *laike*, *strėj* 282 — *skrėj*, *zevejes* 52 — *zvejes*.

Nors ir netobulai pateiktas, tekstas gali praversti net ir fonetinėms kuršininkų kalbos ypatybėms ryškinti (plg. *i* įterpimą priebalsių junginiuose su skardžiuoju priebalsiu: *agire* 54, *astires* 194, *egile* 314, *ikirs* 216, *irkiles* 276, *kakils* 198, *krāsine* 120, *krekile* 254, *kukine* 318, *migile* 182, *sapins* 214, *sekile* 226, *skaidire* 196, *smakire* 318, *smiekils* 286, *stipire* 174, *tikils* 180, *uginē* 198, *viegile* 280, *žēnkile* 234 ir kt.). Tačiau darbas bene labiausiai naudingas dėl papildomos informacijos apie kuršininkų leksiką. Ir čia, žinoma, reikia atsižvelgti į galimą individualią kūrybą (ypač vertinius ir pačioje kalboje neįsitvirtinčius skolinius iš vokiečių kalbos), tačiau sykiu matyti, kad autorius disponuoja gana turtingu tradiciniu kuršininkų žodynu. Be kitų dalykų, iš teksto aiškėja, kiek daug jau būta kuršininkų leksikoje lituanizmų. Iš naujesnių, ne iš Kuršo atsineštų lituanizmų (tokių irgi nemažai pasitaiko) galima, pavyzdžiui, nurodyti *adriekes* 266 < lie. (žem.) *a(t)driekis*, *aišk-* „garsus, smarkus“ (ar *aiškes sparnes situmes* 262) < *aiškus*, *atgale* „(maisto) atliekos, liekana“ 54 < *atgalēs (-iai)*, *avieče* (pl. *aviečes* 96, 116) < *aviečia* ar *avietė* (*aviečių*), *baigals* 88 < *beigelis* (< jidiš *beigl*), *is-bandėte* 284 (ir su *pa-*: *pabandij* 24, 59) < (-) *bandyti*, *pa-bēngt(e)* (*pabēnge* 206, *zvejibe bij pa bēngte* 186) < *pa-bengti*, *beve(i)k* (*bevēke* 138, 170, 266, *be vēke* 22, *beveke* 222, *bevek* 40) < *beveik*, *budėte* 170 < *budėti*, *bure* „kankorėžis“ (pl. *buress* 96) < *burē* (> vok. trm. *Burre*), *dang(s)* (*pi dange* 280, *tuo dange* 258, *nu dānge* 280, acc. sg. *dānge* 294) < *dangus*, *dar* 86, 206 (*dare* 90) < *dar*, *džavinat(e)* (iš jo išvestas *džavinatums* „džiovinimas“ 88) < *džiovinti*, *gīvaste* 318 (*gīvaste* 26) < *gyvastis*, *giedir(e)* (*Pi viene gare giedire laike* 96) < *giedra*, *inlāde* „eketė tinklui įleisti“ 180 < \**inlaida*, *īpatišks* (*īpatiškes malkes zortes* 124, plg. ir *īpatiške* „ypač“ 24) < *ypatiškas*, *išimtin(e)* (*tas išsimtins* 318, *par išimtinē* 318) < *išimtinē*, *išvalke* „eketė tinklui išvilkti“ 180 < *išvalka*, *kauks* 198 < *kaukas*, *kuoals* 192 < *kuolas*, *ie-kviest(e)* 314 < (-) *kviesti*, *ķele* 24, 46 < *ķeli*, *nuoase-ķest(e)* (*nuoaseķestas* 58, *nuoase-ķeste* 310 „pasikeisdami, pakaitomis“) < (-) *ķeisti*, *landžāt(e)* (*landžaj* 252, *landžaj* 262) < *landzioti*, *lašinis* (is... *stuke lašinge* 170) < *lašinyš* (ppr. pl. *lašiniai*), *lavāns* 242 < *lavonas*, *ledine* „ledo lytis“ (pl. *ledines* 54) < *ledinė*, *ledžingē* „pasaga“ (pl. *ledžingēs* 194) < *ledžinga(-ė)*, *lik* 320 < *lig* (*lik*), *linksmes* (m. pl.) 296 < *linksmas*, *malūn-* (acc. sg. *malūne* 118, pl. *malūnes* 118) < *malūnas(-ė)*, *mandirs* 98 < *mandras*, *mēnk-* (*mēnke* 58, 164) < *menkas*, *nuoase-žēngt(e)* (plg. vedinį *nuoasežēngume* „nusižengimą“ 86) < *nusižengti*, *palaidat(e)* (*Vinš ir... palaidate* 18) < *palaidoti*, *pardauge* 316 < per daug (žem. *pardaug*), *pēčluoaste* 120, 123 < *pēč(š)luostė*, *pradėte* (*pradij* 54, 90, (*ie*)*pradij* 40, *iepradėte* 54) < *pradėti*, *pradiem* 92, 94, 98 (*pradieme* 20, 90, 94, 162) < *pradēm* (žem. *pradiem*), *pradž-* (*Rudines pradžs* 246, *Pradžes juli* 94) < *pradžia*, *prakaitis*

198 <prakaitas, raist(s) „ruja“ (raiste laike 22, plg. la. *riesta laiks*) <raistas, rankāv- (acc. pl. *rankāves* 254) <rankovė, rupūž- (tas *rupūžs!* 254) <rupūžė, sekmin- (sekmine svėtes 300) <sekminės, surinķim- (acc. sg. *surinķime*, pl. *surinķimes* 306) <surinkimas (relig.), spėgs 24 <speigas, šalts 186 <šaltis (plg. ir pašāls 186 <pašālas), šupnis 298 <šiupinys, šventināt(e) (šventine, šventinaj 298), šviese 294 <šviesa, tank- (iankes 104, 256) <tankus, tvānke 280 <tvanka, užikils 102, 104 <užikilis, užlaidas „stambokas akmuo tinklui prilaikyti vėjuotu oru“ 172 <užlaidas, vėds 236 <veidas (la. *veids* ką kita reiškia), ženķils (gen. sg. *ženķiles* 150, acc. sg. *ženķile* 236) <ženķlas, sa-žėste 218 <(su-)žėisti, žaibs (žiabs 256) <žaibas, žingštins (acc. sg. *žingštine*. 256, 268, pl. *žingštines* 270) <žingsnis ir kt.

Randame įdomų literatūros istorijos faktą — autoriaus į kuršininkų kalbą išverstą L. G. Rėzos eilėraštį „Nuskendęs kaimas“.

R. Pyčo pavyzdys akivaizdžiai rodo, kaip kartais labai gali praversti mokslui ir tas, kurs ne iš mokslo pelno sau duoną kasdieninę.

Perskaičius šį darbą, kyla klausimas, kiek medžiagos apskritai paskelbta apie atskiras vietas. Kol kas yra tik 3 panašaus pobūdžio leidiniai: K. Kapelerio „Kaip senieji lietuvininkai gyveno“, M. Katkaus „Balanos gadynė“ ir E. Dulaitienės (Glemžaitės) „Kupiškėnų senovė“. Kraštotyrininkų parengtos ir išleistos monografijos — kitas mokslinės veiklos baras. Taigi kraitis pernelyg mažas. Pasidairius po rankraštynus, galima būtų parengti leidinius apie Salantų, Vieکشnių apylinkes ir Žylakių kaimą (Telšių raj.). Paskelbus šią medžiagą, mūsų istorinė atmintis prasiplėstų ir pagilėtų.

Vacys Milius, Vincas Urbutis